

334655 *кп*

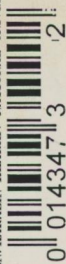

А. КОЗАЧЕНКО
**ПОЛТАВСЬКА
БИТВА**

ДЕРЖПОЛІТВИДАВ
УРСР

1 крб. 30 коп.

V.N. KARAZIN KHARKIV NATIONAL UNIVERSITY

01434713

2

334655-334660

1

5

9(c)11701-1725: 322

355.48P "1709"

Проф. А. КОЗАЧЕНКО

ПОЛТАВСЬКА БИТВА

(27 червня 1709 року)

64
НАУКОВА
БІБЛІОТЕКА
334655

ДЕРЖАВНЕ ВИДАВНИЦТВО
ПОЛІТИЧНОЇ ЛІТЕРАТУРИ УРСР
Київ 1949

*«Храбрые дела ваши не будут
забвенны у потомства».*

ПЕТРО ВЕЛИКИЙ

В 1654 році український народ з'єднався з російським народом в єдиній державі. Минуло півстоліття, і ця єдність була ще раз перевірена і закріплена у спільній боротьбі двох братніх народів проти шведських загарбників.

Шведи на чолі з Карлом XII в 1708 році вдерлися в межі України. Загарбники намагалися відірвати Україну від Росії, поневолити український і російський народи.

Український народ залишився вірним Росії. Війна, що почалася на берегах Балтійського моря, знайшла розв'язку на полях України, в битві під Полтавою 27 червня (8 липня) 1709 р.

Результат цієї битви вплинув на долю братніх російського та українського народів, на долю багатьох країн Західної Європи. Завершилася віковична боротьба за повернення давніх російських володінь в прибалтиці.

Содержание
Листы 1-10

В 1874 году вступил в брак с женой
Своей женой в 1874 году вступил в брак с женой
В 1874 году вступил в брак с женой
В 1874 году вступил в брак с женой

В 1874 году вступил в брак с женой
В 1874 году вступил в брак с женой
В 1874 году вступил в брак с женой
В 1874 году вступил в брак с женой

В 1874 году вступил в брак с женой
В 1874 году вступил в брак с женой
В 1874 году вступил в брак с женой
В 1874 году вступил в брак с женой

В 1874 году вступил в брак с женой
В 1874 году вступил в брак с женой
В 1874 году вступил в брак с женой
В 1874 году вступил в брак с женой

ЗАХИСТ БАЛТІЙСЬКИХ БЕРЕГІВ І ВЕЛИКА ПІВНІЧНА ВІЙНА

Російський народ споконвіку мав вихід до Балтійського моря, володіючи східним узбережжям Фінської затоки, річкою Невобо і прилеглою до неї територією.

Найстаріші російські міста Новгород і Псков, підтримуючи тісний зв'язок з народами східної Прибалтики, охороняли ці володіння російського народу.

Віками Русь стійко захищала свої північно-західні кордони, особливо з XII—XIII століть, коли розгорнулася німецька і шведська агресія.

Розгром шведських загарбників на Неві 15 липня 1240 р. і німецьких псів-рицарів на льоду Чудського озера 5 квітня 1242 р. Олександром Невським надовго закріпив за Руссю вихід до Балтійського моря.

Проте Швеція, встигнувши підкорити розрізнені фінські племена і завоювати Фінляндію, не відмовлялася і надалі від планів спочатку витіснити Русь з Прибалтики, а пізніше і підкорити російський народ.

Протягом кількох століть росіяни успішно захищали свої володіння, завдаючи серйозних ударів Швеції. Так, наприклад, в 1318 р. військо московського князя Юрія Даниловича з боями дійшло до м. Або¹ і в 1323 р. при-

¹ Тепер м. Турку (Фінляндія).

мусило шведів укласти перший мир між Швецією і Руссю. За цим миром Карельський перешийок був визнаний за Новгородом. Збудувавши біля верхів'їв Невы фортецю Орешек, росіяни перегородили шлях шведським загарбникам.

Об'єднання російських земель під владою московського князя Івана III ще більше зміцнило позиції російського народу в Прибалтиці. Здійснивши ряд успішних походів у Фінляндію, Іван III примусив Швецію в 1501 р. підтвердити умови миру. Тепер уже північно-західний кордон Русі прикривала лінія фортець: Івангород — Ям — Копор'є — Орешек і Корела (тепер Кякісальмі).

В XVI столітті, за Івана IV, боротьба Русі за Прибалтику розгорнулася з новою силою. З одного боку, ослаблений Лівонський орден німецьких псів-рицарів, що пригноблював естів і лівів (естонців і латишів), остаточно став знаряддям в руках ворогів Росії — Швеції, Польщі та ін. З другого боку, розвиток Росії вимагав розширення зв'язків з Західною Європою і зручних виходів до Балтійського моря. Добивши Орден, Росія за часів Грозного не змогла використати результати своїх воєнних і дипломатичних успіхів. В боротьбу втрутилися з свіжими силами Швеція і Польща, на півдні довелося воювати з Туреччиною та Кримським ханством; позначилася і відсталість Росії, яка лише в XV столітті скинула тяжке ярмо Золотої Орди.

На початку XVII століття, скориставшись з ослаблення Росії, яка боролася з польськими інтервентами, шведи захопили російське узбережжя Фінської затоки. За Столбовським миром 1617 р., нав'язаним з допомогою Англії та Голландії, Росія змушена була прийняти вимоги шведів: Івангород, Ям, Копор'є, Орешек та Корела відійшли до Швеції, і, таким чином, російський народ був остаточно відрізаний від Балтійського моря.

Вороги розуміли, що означає для Росії втрата виходу в Балтійське море і припинення зв'язків з Західною Європою. «Нелегко буде росіянам перескочити той струмок, який став відділяти Росію від Балтійського моря», — зловтішно заявив шведський король Густав-Адольф.

Росія на кінець XVII століття не мала виходів ні до Чорного, ні до Балтійського морів. Гирла її найбільших річок, таких як Дніпро, Дон, Західна Двіна, були в руках сусідніх сильних держав. Ворожі до Росії країни Європи

намагалися відтіснити її від західноєвропейської цивілізації, не допустити розвитку російського народу, скористуватися відсталістю, що почувалася насамперед в економічній і військовій галузях життя країни. Виходи до Чорного та Балтійського морів можна було повернути лише з допомогою військової сили.

Спроби боротися за виходи до моря в XVII столітті успіху не мали. Війна з Швецією 1656—1658 рр., походи на Крим у 1687 і 1689 рр. та під Азов у 1695 р. закінчилися невдачею для Росії. Це було наслідком того, що Росія не мала тоді ні розвинутої промисловості, ні регулярної армії, ні флоту.

В таких умовах зростала загроза також і національній незалежності російського народу. «Немцы¹, — читаємо в одній скарзі російських людей урядові, — не только нас без промысла сделали, они всё Московское государство оголодали».

Через відсутність виходу до моря багато терпів не тільки російський, але й український народ, терпіла вся країна.

Петро I (1682—1725) скоро усвідомив цю загрозу. В одному з своїх листів до сина Олексія цар так змальовував становище країни на кінець XVII століття:

«Понеже всем известно есть, что пред начинанием сея войны, как наш народ утеснен был от шведов, которые не толико ограбили толь нужными отеческими пристаньми, но и разумным очам к нашему нелюбозрению добрый задёрнули завес и со всем светом коммуникацию пресекли».

Восени 1700 р. облогою фортеці Нарви Петро I почав війну із Швецією, прагнучи відвоювати для Росії те, «що було абсолютно необхідне для природного розвитку його країни» (Маркс). А абсолютно необхідним для Росії був вільний вихід до Балтійського моря.

В цю війну, яка потім була названа Великою Північною війною, Росія, за визначенням Маркса, вступила як відстала «континентальна держава». Петро розумів, наскільки відстала Росія від Західної Європи, від Швеції — сильної європейської держави з розвинутою промисловістю, найкращою в Європі армією і чудовим флотом. В середині країни Петро скоро починає нещадну боротьбу

¹ Під «німцями» тоді розуміли взагалі іноземців — англійців, голландців, німців та ін.

з відсталістю, прагнучи в першу чергу створити промисловість, постійну армію і флот з російським командним складом.

Та не відразу могли позначитися результати цієї спроби «вискочити з рамок відсталості» (Сталін). Тимчасом війна почалася, і її треба було вести з тими силами, які були в наявності.

В результаті успішної дипломатичної діяльності Петру I вдалося в 1699 р. знайти в Європі союзників для війни з Швецією; мова йде про Данію і Саксонію, на чолі якої стояв курфюрст Август II, що був тоді і королем Польщі.

Швеція на той час являла собою одну з найсильніших країн Європи. Після загарбницьких воєн XVII століття вона, захопивши більшу частину узбережжя Балтійського моря, панувала на ньому, загрожуючи не тільки Росії, а й іншим країнам континенту. Швеція загрожувала Данії і, привласнивши захоплені Польщею в XVI столітті колишні володіння Лівонського ордену з м. Ригю, дедалі більше тіснила Польщу і Прусію. Укріпившись на материку, в Північній Німеччині, Швеція почала загрожувати і країнам Центральної Європи.

З усіх сусідів Швеції найбільшою державою була Росія. Росія не могла миритись із втратою виходів до Балтійського моря, життєво необхідних їй, і неухильно прагнула повернути захоплене в неї за грабіжницьким Столбовським миром (1617 р.) прибалтійське узбережжя. От чому Росія рішуче стояла проти розширення шведської агресії в Європі.

Загроза шведської агресії в Європі особливо зросла, коли сильні і розвинені держави Західної Європи забезпечили Швеції підтримку, коли до влади прийшов молодий король Карл XII (1697—1718); він мріяв про славу завойовника, великого полководця, і, справді, незабаром в Європі почали вважати його таким.

І дійсно, в 1700 р. та ще кілька років після цього Карл XII незмінно здобував перемоги над своїми противниками.

У серпні 1700 р., після несподіваного вторгнення, з допомогою Англії та Голландії, в Данію, Карл примусив її укласти мир. Король Август на початку листопада того ж року на саму звістку про висадку Карла в Пернау (Естонія) покинув облогу Риги і незабаром пішов у Польщу. А Карл, здобувши перемогу над Данією,

вирушив до Нарви проти російських військ, що обложили цю фортецю. Петро марно намагався оволодіти нею. Облога була важка, бо в російській армії на той час гостро відчувалася недостача не тільки в доброму постачанні і спорядженні (гармати від пострілів розривалися на частини, порох і ядра були непридатні), але і в навчених солдатах і командному складі.

Під Нарвою Росія мусила розплачуватись за свою тодішню відсталість—економічну, військову, культурну і політичну. 19 листопада 1700 р. Карл XII, маючи близько 15 тисяч чоловік, напав на 40-тисячне військо Петра I, що було ненавчене, погано озброєне, не мало підготовлених вітчизняних командних кадрів і бойового досвіду. Становище російської армії погіршувалося ще й тим, що іноземці-офіцери на чолі з командуючим—герцогом де-Кроа—на початку битви зрадили і здалися шведам. Карл завдав поразки армії Петра I; близько 23 тис. росіян відійшли до Новгороду, втративши майже всю артилерію.

«Сия победа, — писав пізніше Петро, — в то время зело была печально чувственная». Проте Петро не занепавав духом, він виніс урок з цієї поразки. З особливою силою розгорнув він боротьбу з відсталістю, гарячково розвивав промисловість у Росії, створював армію, вчив її бити ворога.

Після Нарви Карл XII вирішив перемогти спочатку Августа II, а потім швидко розгромити Росію і закінчити війну, примусивши Петра прийняти мир на умовах переможця.

У відповідь на це Петро I накреслив свій план війни, якого неухильно дотримувався і який зумів здійснити. За цим планом передбачалося затримати Карла якомога довше в Польщі й Саксонії, щоб виграти час для реорганізації армії, для підготовки сил до генеральної битви.

Близько шести років Карл перебував у Польщі та Саксонії. За цей час з допомогою частини польських панів-зрадників йому вдалося примусити Августа II відмовитися від польської корони й від союзу з Петром I і укласти мир із Швецією. Посадивши на польський престол свого ставленика Станіслава Лещинського, окупувавши Польщу і Саксонію, Карл фактично заволодів цими країнами і вже мріяв про розширення сфери шведського впливу в Європі. Здійснити це Карлу перешкождала Росія.

Коли зимою 1707—1708 р. Карл XII виступив проти Петра I, він зустрівся з іншою Росією, з іншою армією. Петро використав ці шість років для реорганізації армії, перебудови життя в країні, для боротьби з відсталістю Росії.

«Коли Петро Великий, — говорив товариш Сталін, — маючи діло з більш розвиненими країнами на Заході, гарячково будував заводи й фабрики для постачання армії і посилення оборони країни, то це була своєрідна спроба вискочити з рамок відсталості»¹. Петро не міг швидко покінчити з відсталістю Росії, але все-таки зумів добитися посилення військової могутності країни, не спиняючись перед жодними жертвами «для створення і зміцнення національної держави поміщиків і торговців... коштом кріпосного селянства, з якого дерли три шкури» (Сталін)².

Швеція була сильною, як ніколи: вона пограбувала Польщу і Саксонію, її підтримували найбільші тоді західноєвропейські країни — Англія, Голландія і Франція, — хоч вони вели між собою війну за «іспанську спадщину» (1701—1714)³.

Правильно враховуючи, що успішне продовження війни проти могутньої Швеції можливе лише при наявності розвинутої вітчизняної військової промисловості і підготовленої регулярної армії, національної за складом, Петро з винятковою наполегливістю став проводити економічні, соціально-політичні і військові перетворення в країні. Він почав створювати національну російську регулярну армію, поступово привчаючи її бити шведів, яких усі в Європі вважали непереможними.

В той час як частина армії Петра була зайнята боротьбою з Карлом в Польщі і Саксонії, перешкоджаючи шведам швидко підкорити ці країни, основні сили російської армії розгорнули операції в Прибалтиці. Скориставшись з того, що в Прибалтиці Карл залишив тільки дві розрізнені групи військ (естонську та невську), Петро

¹ *И. Сталин*. Питання лєнінізму, вид. 9-е, стор. 310 — 311.

² *Лєнін і Сталин*. Збірник творів до вивчення історії ВКП(б), том III, стор. 537.

³ Війну за іспанську спадщину після смерті бездітного короля Карла II (1700 р.) вели найбільші країни Західної Європи з Англією на чолі проти Франції. Це була війна за іспанський престол, за іспанські володіння, за панування у морській торгівлі і в усій Західній Європі.

соро відновив боротьбу за Прибалтику, використовуючи спочатку кількісну перевагу своєї молоді армії.

У цих операціях Петра в Прибалтиці видно певний план; головною метою боротьби мало бути повернення Росії колишніх російських земель з річкою Невею. Перш ніж виступити в цьому напрямі, Петро завдав ударів роз'єднаним групам військ ворога. Російські війська вже наприкінці 1701 р. розгромили в Прибалтиці, біля Ерест-фера, шведські війська під командуванням Шліппенбаха. Вперше шведи дістали відчутного удару з боку росіян. Оцінюючи цю перемогу, Петро говорив: «Мы дошли до того, что шведов побеждать можем, пока сражаясь двое против одного, но скоро начнём побеждать их и равным числом».

В 1702 р. були розбиті шведські флотилії на Чудському і Ладозькому озерах. Біля Гуммельсгофа група військ Шліппенбаха зазнала остаточного розгрому. Тимчасом завдано було поразки і невській групі шведських військ (на річці Іжорі). Послабивши таким чином ворога в Прибалтиці, Петро почав розв'язувати головне завдання—оволодіння басейном річки Неви. В 1702 р. було взято фортецю Орешек (Ноттебург), яку Петро перейменував на Шліссельбург (тобто Ключ-місто)¹, навесні в 1703 р. росіяни оволоділи шведською фортецею біля гирла Неви — Ніеншанц.

«Врата в Европу отверсты», — заявив Петро. Для закріплення цих «воріт» він збудував у 1703 р. фортецю Петропавловську, заклавши основу місту Санкт-Петербургу (пізніше Санкт-Петербург, тобто місто святого Петра). Потім шведи відтіснені були на півночі, на річці Сестрі, і на півдні, де російські війська зайняли Ям і Копор'є. На острові Котлін незабаром була збудована фортеця Кроншлот (Кронштадт), що надійно прикривала Петербург з моря.

Намагаючись гарантувати безпеку здобутих територій в басейні р. Неви, в цьому ж напрямі діє Петро і в 1704 р., розширяючи їх і закріплюючи успіх. Штурмом були взяті Нарва і Дерпт (Юр'єв)², на Псковському озері знищена була шведська флотилія, в Естонії і Латвії шведські війська були відтіснені до узбережжя по лінії Рига — Ревель, у Фінській затоці незабаром з'явилися російські кораблі.

¹ Тепер Петрокріпость.

² Тепер м. Тарту, Естонська РСР.

Тимчасом Карл XII надовго застряв у Польщі: польський народ і населення Західної України чинили рішучий опір загарбникам. Коли в 1703 р. шведські війська, воюючи в Польщі, загрожували Львову, жителі цього старовинного українського міста одностайно виступили проти загарбників, «присягли... стоять и вооружаются против неприятеля».

В 1704 р. населення Львова відмовилося виконати вимогу шведів про сплату контрибуції і постачання війську загарбників. На допомогу Львову Петро послав російські війська і українських козаків.

У вересні 1704 р. сам Карл XII прибув під стіни Львова. Почалася героїчна оборона міста. Тільки через боягузтво і зраду польського коменданта впав Львів.

Оволодівши містом, Карл вчинив жорстоку розправу над його жителями. Він мстив їм особливо за їхні відверті симпатії до братньої Росії, до російського війська.

Та недовго були загарбники у Львові. Через кілька днів вони змушені були покинути місто, бо загони українських козаків своїми безперервними наскоками на шведські війська, що виряджалися за продовольством і фуражем для гарнізону, фактично тримали в облозі і блокували шведів.

В 1706 р. Карл XII знову повів свої війська у Західну Україну і зайняв Дубно. Дехто припускав, що Карл має намір піти на Київ. Проте, коли російські війська під командуванням Меншикова рушили до Дубна, шведи поспішно очистили край і знов пішли проти Августа II, на цей раз — у Саксонію.

В 1705—1706 рр. великі російські сили успішно діяли в Польщі і в жовтні 1706 р. здобули перемогу над шведами під Калішем. Російські війська не давали змоги Карлу XII і польським панам, що допомагали йому, остаточно поневолили польський народ.

Проте Август II незабаром припинив боротьбу й уклав ганебний мир з Карлом XII, відмовившись від союзу з Петром і видавши Карлові російський допоміжний корпус. Він згодився на окупацію Саксонії шведськими військами і зобов'язався при цьому годувати армію окупантів протягом усієї зими.

Тимчасом великі сили росіян на чолі з Петром в кінці 1706 — на початку 1707 рр. були зосереджені на Західній Україні. Петро прагнув організувати поляків, готових боротися за визволення Польщі від шведських загарбників.

В м. Жовкві був розроблений основний стратегічний план дій проти Карла XII на випадок його вторгнення в Росію. Тут було дано вказівки («Статті») про укріплення Москви. Намічено було створити укріплений Київський район, укріплені лінії на заході країни, було розроблено план участі народних мас в боротьбі проти ворога.

Нарешті, в Жовкві було вирішено не давати генерального бою шведам у Польщі, а заманювати ворога в глиб країни, використовувати глибину театру воєнних дій, вмотуючи і всіляко ослабляючи противника.

В 1707 р., чекаючи вторгнення ворога в межі Росії, Петро наказав збудувати укріплену лінію Псков — Брянськ, укріпити Київ, Москву, посилити оборону Петербурга. Звертаючись до населення цих міст і областей, він закликав ховати, вивозити або знищувати запаси, «чтоб неприятелю в руки не достались», чинити ворогові всякі перешкоди, допомагати армії. При цьому Петро ще влітку 1707 р. попереджає, що «ежели неприятель... похочет, обшед войска... впасть внутрь (країни. — А. К.), тогда сам не рад будет... своему начинанию».

Карл мав відомості про повстання Булавина на Дону; він покладав надії на внутрішні утруднення Росії (у зв'язку з тяжким становищем народних мас країни, на плечі яких ліг увесь тягар війни в умовах посилення класового гніту з боку дворян-кріпосників). Розраховуючи на можливість відриву України від Росії, Карл вирішив піти прямо на Москву. Переоцінюючи свої сили, він був упевнений у швидкій і легкій перемозі і пообіцяв своїм військам, що незабаром вони побачать Москву. Вважаючи себе непереможним, після легких перемог в Данії, Польщі й Саксонії, Карл мріяв про створення «Великої Швеції» і сподівався укласти мир швидко, «посаксонському»¹. Карл мав намір розчленувати країну, посадити на російський престол польського королевича й перетворити Росію на таку саму шведську провінцію, якою ставала Польща за часів «короля» Станіслава Лещинського. Це справді загрожувало національній незалежності не тільки російського народу, а й інших народів Росії, загрожувало російській державності.

Шведська армія була численна, вона досягала близько 130 тис. чоловік. З них у Карла було близько 50 тис., в

¹ Тобто так само швидко, як він покінчив із Саксонією.

Прибалтиці армія становила 31 тис., в Польщі — 8 тис., в Швеції — 20 тис. і в гарнізонах Лівонії та Північної Німеччини налічувалося до 25 тис. чоловік.

Війну із Швецією Росія повинна була продовжувати сама. З боєм писав Петро генералу Апраксину в січні 1707 р.: «Уже вам то подлинно известно, что сия война над одними нами осталась». Від результату цієї боротьби залежала доля народів не тільки Росії, Прибалтики, але й усіх інших країн Європи, в першу чергу Польщі, Німеччини, Данії та ін. І все-таки жодна з європейських країн не хотіла допомогти Росії в її єдиноборстві із знахабнілим, зарозумілим загарбником.

Такі найбільші країни Західної Європи того часу, як Англія, Франція, Голландія, воюючи між собою за «іспанську спадщину», були однастайні в своєму ставленні до Росії: вони ждали її ослаблення й поразки, вони хотіли, щоб Росія продовжувала якомога довше тяжку війну із Швецією, і були впевнені в перемозі Карла. Німецький філософ Лейбніц заявляв, що нібито в інтересах культури навіть необхідно, щоб Карл завоював всю Росію... до Амура! Англія, Франція і Голландія посилено допомагали Швеції, хоч не раз запевняли Петра в своєму нейтралітеті.

Тодішній керівник англійського уряду і головнокомандуючий англійською армією Джон Черчилль герцог Мальборо зробив усе можливе, щоб штовхнути Карла XII в похід на схід, проти Росії. Джон Черчилль особисто поїхав до Карла XII в Саксонію. Англія взяла на себе гарантію кабального договору Августа II з Карлом XII і офіційно визнала шведського ставленика Станіслава Лещинського польським королем. Герцог Мальборо все зробив, щоб сприяти розгрому Росії Карлом XII. Не його провина, коли надії на поразку Росії не справдилися¹.

Посли найбільших західноєвропейських держав у Росії шпівніли на користь Швеції, а англійський посол, виконуючи завдання свого уряду, організував диверсії.

З метою збереження англійської монополії на досить вигідну тоді торгівлю тютюном, з метою усунення будь-якої торгово-промислової конкуренції, Таємна Рада Англії 26 травня 1705 року ухвалила рішення доручити

¹ Палій війни проти СРСР Уїнстон Черчилль має всі підстави нагадувати про те, що він є родичем герцога Мальборо: ім обох подобалась ідея розгрому й поневолення Росії, вони обидва — вороги нашої Батьківщини, хоч і з різних мотивів.

англійському послу в Москві серві Вітворту зробити диверсію. «Її Величність (королева Анна Стюарт.—А. К.) зволила, — писали з Лондона Вітвортів, — висловити своє надзвичайне незадоволення головним чином з приводу обробки в Московській державі продукту, властивого володінням її Величності..., що суперечить інтересам та звичаям королівства». А тому наказувалося «благородному серві Вітворту» особисто забезпечити, «щоб зазначені матеріали й машини були поламані і цілком знищені в його присутності можливо домашнім способом».

У липні 1705 р., підібравши кілька англійців — з числа співробітників посольства і тих, що були на російській службі в Москві, Вітворт вночі забрався на фабрику і сумлінно виконав наказ Таємної Ради і королеви Англії Анни Стюарт. «Ми більшу частину ночі, — доповідав Вітворт, — провели в руйнуванні матеріалів та інструментів, я зламав великий крутильний верстат, близько 60 котушок для скручування, 3 машини», — хвалився своїми «успіхами» англійський дипломат-диверсант. «Коротше, жодну річ не залишено цілою». «Таким чином, — закінчував Вітворт своє донесення, — я точно виконав доручення, яким її Величність зволила удостоїти мене...». Недивно, що до Вітворта в Москві ставилися з підозрою. «Тут від мене ховаються, — повідомляв він у Лондон, — і дізнатися про що-небудь мені нелегко».

В свою чергу, за такої сприятливої для шведського уряду обстановки в Західній Європі, дипломати Карла XII не зупинялися перед провокацією, перед залякуванням Західної Європи «московською небезпекою». Шведські агенти, як повідомляв російський посол з Відня, розпускали чутки в Європі про те, що «царська величність, завдяки своєму численному і добре навченому війську, може своєчасно розпочати наступальний рух на інших государів і подолати їх подібно до скіфів».

В таких умовах наближалася сутичка, що мала вирішити результат усієї війни. Єдиноборство, що розігравалося на полях України, привернуло увагу всієї Європи.

ВТОРГНЕННЯ ШВЕДІВ НА УКРАЇНУ. ГЕРОІЧНА ОБОРОНА ПОЛТАВИ

Пограбувавши Саксонію і Польщу, створивши з допомогою свого ставленика Лещинського та польських панів, що продавали батьківщину, певну базу в Польщі, Карл з 50-тисячною армією влітку 1708 р. рушив на Москву.

Коли під час війни в Саксонії Карл легко домагався покірності німецьких бюргерів, коли в Польщі він легко міг дістати потрібну йому кількість панів-зрадників, то в Росії він зіткнувся з народом, що вчинив ворогові завзятий опір, народом, який захищав на чолі з геніальним Петром свою батьківщину. І Карл скоро переконався, що Росія — це не Саксонія і не Польща і що прямим шляхом до Москви йому не пробитись. Російська армія, весь російський народ закрили шлях загарбникам до серця країни.

Спроба примусити Петра прийняти генеральний бій успіху не мала. Населення, пам'ятаючи заклик Петра, при наближенні ворога ховалося в лісах, йшло на схід, спалюючи селища, знищуючи запаси, руйнуючи мости, влаштовуючи завали в лісах. Війська Карла почали терпіти недостачу в продовольстві і боеприпасах; викликані з Прибалтики підкріплення не з'являлися. Білоруський народ почав партизанську війну, і білоруські партизани ледве не підстрілили самого Карла.

Шведи починали розуміти, що перемогти росіян не так легко. «Ах, яка важка ця війна! Важко навіть висловити те, що доводиться тепер переживати», — скаржився у своєму щоденнику один швед вже у вересні 1708 року.

Сутички з російськими військами (наприклад, біля містечка Доброго) показали силу й оснащеність молодій російській регулярній армії. Петро писав, що «такого огня и порядочного действия от наших солдат... в сей войне король шведский ни от кого сам не видал». Прямо йти на Москву Карл не міг і не зважився; залишатись на зиму в Білорусії також не можна було.

Замість того, щоб відступити, як йому радили деякі його генерали, Карл, зайнявши Могильов, у вересні 1708 р. вирішив піти на південь, не відмовляючись спочатку від думки прорватися до Москви через Брянськ. Зазнавши і тут невдачі, Карл вирушив на Україну через Кричев і Сіверські ліси. Король послав у Ригу наказ генералові Левенгаупту поспішити з підкріпленням на з'єднання до Стародуба. На Україні Карл XII мав намір відпочити, підкріпити сили, втягнути у війну з Росією Туреччину та Крим, підняти з допомогою зрадника Мазепи проти російського народу український народ і, перезимувавши, відновити похід на Москву.

Петро передбачав можливість вторгнення шведів на Україну. Ще влітку 1708 року він писав: «Сказывают взятые языки, что неприятель болши намеряет поход свой к Украине». Англійський посол у Москві Вітворт у серпні того ж 1708 року в донесенні в Лондон висловлював припущення, що шведам буде неможливо прямо проникнути в Росію, «а тому вони підуть правіше, до Чернігівської області і України».

Російський дипломат Матвеев доповідав Петру з Голландії про наміри шведського командування: «Из секрета здешнего шведского министра мне сообщено, от друзей, что швед, усмотря осторожность царских войск и невозможность пройти к Смоленску, также по причине недостатка в провианте и кормах, принял намерение идти на Украину, во-первых, потому, что эта страна многолюдная и обильная и никаких регулярных фортеций с сильными гарнизонами не имеет; во-вторых, швед надеется в вольном казацком народе собрать много людей, которые проведут его прямыми и безопасными дорогами к Москве; в-третьих, поблизости может иметь удобную пересылку с

ханом Крымским, для призыву его в союз, и с поляками, которые держат сторону Лещинского; в-четвёртых, наконец, будет иметь возможность послать казаков к Москве для возмущения народного».

У серпні 1708 р. Петро вирішив звернутися до українського народу з грамотою. В цій грамоті Петро закликав населення України народною війною відповісти на вторгнення ворога в межі рідної землі, «всякую шкоду чинить, и... людей их (шведів. — А. К.) побивать и... за Отчизну свою мужественно против оных стоять».

Петро пов'язував народну війну з захистом Батьківщини, України: «дабы его (шведа — А. К.) при храбрых войсках наших Великороссийских и Малороссийских с помощью божьей как наискорее победить и Малороссийский край, Отчизну свою от нападения и разорения и от намеренного порабощения освободить и из одного изгнать».

Російська розвідка скоро встановила новий напрям руху Карла XII, а також довідалася про виступ Левенгаупта з обозом і підкріпленнями для шведської армії.

Давши вказівку фельдмаршалові Шереметеву рухатись паралельно з шведською армією і всіляко затримувати й вимотувати сили Карла, Петро виділив 12-тисячний корпус і, маючи провідником білоруського селянина, пішов наперейми Левенгаупту.

28 вересня 1708 року, в бою біля села Лісної¹, Петро I розгромив 16-тисячний корпус генерала Левенгаупта. Втративши понад 9 тис. убитими й пораненими, близько 800 чоловік полоненими та весь обоз (7 тис. возів) і артилерію, Левенгаупт з 5—6 тис. чоловік втік до Карла під Стародуб. Цю перемогу Петро здобув над кількісно переважаючими силами ворога.

Винятково великим було значення цієї перемоги в дальшій історії всієї війни: Карл не дочекався необхідного підкріплення, а перемога зміцнила в російському війську впевненість у результаті наступної генеральної битви. «Сия у нас победа, — писав пізніше Петро, — может первая назваться... к тому ж ещё гораздо меньшим числом будучи пред неприятелем. И поистине оная виною всех благополучных последований России, понеже тут первая проба солдатская была и людей конечно ободрила, и мать Полтавской баталии, как ободрением людей, так

¹ Село Лісна, на північний захід від м. Пропойська, тепер Білоруська РСР.

и временем, ибо на девятемесечном времени оно е младенца счастье принесла!»

Коли Карл підійшов до річки Десни, тут у жовтні 1708 р. на його бік перейшов український гетьман Іван Мазепа, який привів із собою близько двох тисяч обдурених ним козаків і невелику групу старшин (генерального писаря П. Орлика, полковників Д. Апостола, Горленка та інших).

Виходець з польської шляхти, хитрий і властолюбний інтриган, який не раз зраджував тих, хто йому протегував, Мазепа служив і польському королю, і російському царю, і турецькому султану. Понад 20 років він грабував український народ і допомагав українським старшинам закабаляти і закріпачувати козаків та селян.

Це Мазепа запровадив на Україні дводенну панщину і роздавав селянські землі українським кріпосникам-старшинам. Це Мазепа розправився з Палієм — ватажком народних мас Правобережної України, що боролися проти гніту польських панів. Це Мазепа нещадно карав тих, хто йшов проти нього, хто намагався його викрити. Це Мазепа під маскою вірнопідданства цареві на ділі намагався нацькувати українців на росіян, водночас зводячи наклепи на український народ у своїх дописах Петру. Український народ глибоко ненавидів Мазепу та його посіпак.

Ще з 1703 р. Мазепа почав таємні переговори з польськими панами, прибічниками Карла XII (Станіславом Лещинським та іншими). Найбільші кріпосники України на чолі з Мазепою мріяли про повернення до союзу з польськими панами, сподівалися під захистом шведських баронів довести кріпосництво до рівня, якого воно досягло в Польщі, і повністю користуватися політичною владою, не поділяючи її з царизмом і російськими поміщиками.

На початку 1708 року Мазепа та Лещинський домовилися про повернення України під владу польських панів; а це фактично означало б панування над нею і шведських баронів.

Зрадник Мазепа був упевнений у неминучості поразки Росії. За зраду батьківщині Карл і Лещинський обіцяли Мазепі ціле князівство, до речі, збираючись викроїти його з російських земель. Зрадник зобов'язався забезпечити на Україні шведську армію продовольством, передати в роз-

порядження шведського командування всі українські козацькі полки і найбільші фортеці.

Та не вдалося Мазепі обдурити український народ. Він лишився вірним братерському союзові з російським народом і незабаром разом з останнім виступив на боротьбу проти шведських загарбників.

Від позиції українського народу після вторгнення Карла XII на Україну залежало багато. Це розуміли й у таборі Карла XII. Французький посол при Карлі XII Безенваль у листопаді 1708 року писав у Париж своєму міністру закордонних справ: «Скажу прямо: коли український народ не підтримає шведського короля, я не бачу жодної можливості для нього (шведського короля. — А. К.) щасливо закінчити війну».

Український народ відразу визначив своє глибоко вороже ставлення до загарбників та зрадників і спільними з російським народом зусиллями зробив все для розгрому зухвалого ворога, що вдерся в межі рідної землі.

У жовтні 1708 року Петро I відзначав, що український «народ... зело твёрдо... стоит», що «малороссийский народ так твёрдо стоит, что больше не надобно от них требовать».

Із зрадниками населення України розправлялося само. Багато кого з прибічників і ставлеників Мазепи було заарештовано, «бургомистров и других старшин побивали», їхні маєтки громили. Населення таких полків, як Прилуцький, Лубенський, Миргородський, де полковники виявилися зрадниками, спішило заявити про свою вірність Росії, Петру, про свою готовність боротись із зрадниками.

Карлові не дісталися величезні запаси, які йому приготував Мазепа в гетьманській столиці — фортеці Батурин. Російські війська під командуванням Меншикова встигли оволодіти кублом зрадників — Батурином — і розгромили цю фортецю ще до приходу шведів.

Петро зайняв лінію Лебедин — Охтирка — Веприк, прикривши шляхи на північний схід.

Вступивши в межі України, Карл в районі Ромни — Гадяч — Прилуки — Лохвиця став на зимові квартири. До Туреччини й у Крим були відряджені шведські дипломати з метою втягти у війну з Росією ці країни. Станіслав Лещинський готував у Польщі підкріплення для Карла XII.

Але Петро негайно вжив відповідних заходів. У Воронежі та Азові був приведений у готовність російський флот. Турція та Крим зрозуміли значення цих приготувань; на південно-західному кордоні з Польщею великий російський заслон відбив будь-яку охоту у Лещинського поспішати на з'єднання з Карлом XII.

Незабаром після вторгнення Карла XII на Україну становище шведської армії не тільки не покращало, а ще більше погіршало. Хоч Карлові й Мазепі з групою старшин вдалося через якийсь час залучити на свій бік кошового Запорозької Січі Костя Гордієнка, проте від цього ворог не став набагато сильнішим.

Тимчасом російський та український народи розгорнули нещадну війну з грабіжниками-загарбниками, що вдерлися в межі країни. Лише російський народ міг подати допомогу братам-українцям, зрадженим Мазепою і Гордієнком. Це одразу зрозумів український народ, про це свідчать численні звертання його по допомогу до російської армії та Петра.

Жителі міста Прилук і Прилуцької сотні в своїй чолобитній Петру I заявляли про свою вірність Росії і про те, що ніколи в серці ніякої зради не замишляли. Прилучани клялися, що «так и теперь, и в потомнии часы маем верне и ни в чом не противне со всяким усердием служить». Одного просили прилучани в Петра: «Не предай нас в вечную работу и пленение на нас и на веру нашу православную наступающим и паки о том смиренно просим».

Жителі Новгород-Сіверського писали Петру, що «все едностайне... так товариство войсковое, яко теж и люди посполитые... за милую малороссийского всего краю нашего отчизну, без жадной нашей зрады и измены... до смерти противо неприятелей наших обязуемся... А особливо еретиков шведов и поляков... противобороть повинисмо. А к вору и изменнику... Мазепе отнюдь не пристанем».

Жителі міста Лубни писали Петру, що бачать у ньому «защитника и предстателя Малой России».

Звичайно, такі звернення до Петра в дійсності виражали сподівання і просьби до братнього російського народу про допомогу й захист. Свою взаємну вірність ці народи довели спільною непримиренною боротьбою з загарбниками.

Вже перші кроки Карла після переправи через Десну показали йому, що нічого сподіватися на підтримку на-

селення України, що український народ вороже ставиться до шведського війська і зрадників. Першими почали бити шведів українські козаки, і це була найкраща відповідь на всі вигадки Мазепи та інших зрадників, що намагалися відірвати український народ від Росії. Вже 16 листопада 1708 р. українські козаки під селищем Голенка знищили шведський загін. Селяни перед приходом ворога йшли в ліси. Жителі містечка Сміла під Ромнами не пустили до себе шведів і викликали на допомогу російський загін.

Український літописець-сучасник так змальовує ставлення українського народу до шведських загарбників: «Малороссияне везде на квартирах и по дорогам тайно и явно шведов били, а иных живых государю привозили... и так их люди ловили или... убивали; то ж чинили шведам и за фуражом издичим, и от того много войска шведского уменьшилося».

Про конкретні випадки прояву народної ненависті до загарбників свідчить багато сучасників — українці, росіяни та іноземці.

Меншикову доповідали вже 12 жовтня 1708 р., що українці «служат верно», «по лесам собрася компаниями ходят и шведов зело много бьют и в лесах дороги зарубают».

Біля Новгород-Сіверського українські селяни в листопаді розгромили загін шведів кількістю близько 150 чоловік. Жителі Мглина спочатку не пустили шведів до себе в місто, а потім всі до одного пішли в ліс. Населення Пирятина стійко відбило всі атаки ворога, завдало шведам чималої шкоди й відстояло своє місто. Так само зустріли шведів і жителі городка Недригайлів, заявивши ворогам, що їх «в город не пустят, хотя смерть примут». Сутички населення з шведами були біля Зінькова, Опішні, Красного Кута, Решетилівки.

До лісу з сім'ями пішли у грудні 1708 р. жителі містечка Сенча, відмовившись задовольнити будь-які вимоги агентів Мазепи. Жителі містечка Котельви заявили про готовність «промышлять над неприятелем».

Місцеве населення всюди забезпечувало російському командуванню розвідувальні дані про шведське військо.

200 козаків Гадяцького полку після захоплення Гадяча шведами прибули в Київ і передали російському командуванню захоплені у бою з шведами чотири гармати.

Багато хто і з старшин не підтримав ворогів, а частина тих, що зрадили, згодом повернулася до Петра. Церква на Україні поділяла загальну ненависть до ворога.

Розгоралася народна війна на Україні.

Карл і Мазепа пробували звертатися з прокламаціями до українського народу. Але їх солодкі слова легко викривалися грабіжницькими діями та поведінкою загарбників. Вже 18 листопада, зайнявши Ромни, зрадник Мазепа наказав місцевим сотникам зібрати для шведської армії з самого тільки Лубенського полку 24 тис. волів, 40 тис. свиней, 60 тис. житнього і 40 тис. «осьмачок» пшеничного борошна. Руками зрадників шведські загарбники почали грабувати український народ. Спеціальний наказ шведського командування попереджав, що непокірні «вогнем і мечем покарані будуть».

І ці погрози загарбників і зрадників здійснювалися. За свідченням угорця-очевидця з табору шведів, Карл XII «міста і села звелів палити, руйнувати будинки дощенту, вбивати жителів... Багато тисяч голів худоби спалили». Спалили м. Смілу, Веприк, Терни, Недригайлів; шведські каральні загони за участю зрадників вчинили криваву розправу в Тернах, де було забито близько 1000 чоловік з числа місцевих жителів; брали в полон жінок, дітей, знущаючись з них.

Українські селяни розгорнули партизанську війну. Учасник походу Карла XII пише: «Ми несподівано опинилися перед необхідністю завжди битися, як з ворогами, з жителями того краю, куди ми увійшли». Іноземці з середовища Карла XII відзначали як вороже ставлення до загарбників з боку українського народу, так і його прагнення зберегти зв'язки з братнім російським народом. Англійський посол у грудні 1708 р. повідомляв у Лондон з головної квартири шведського короля на Україні: «Простий народ починає ремствувати на свого генерала (Мазепу. — А. К.), який привів іноземні війська в їх землю... Я вважаю, що ці люди більше схильні до москвичів, ніж до шведів, ...мужики часто збираються купами лихо чинити».

Вступивши на Україну, Карл незабаром потрапив у «мішок». В плані російського командування малося на увазі, по-перше, залучаючи народ на боротьбу проти загарбників, далі вимотувати ворога, громити несподіваними наскоками шведське військо, а по-друге, стягувати «мішок», стискувати кільце навколо шведської армії на

Україні і, вимотавши ворога, розгромити його в генеральному бою.

Англійський посол писав у Лондон, що вже незабаром після приходу на Україну стали «всі проходи заставлені і шляхи зроблені небезпечними й страшними».

У грудні 1708 р. на військовій раді російської армії в місті Лебедині було прийнято рішення взяти в свої руки ініціативу та перейти в наступ на окремих напрямках, домагаючись погіршення становища ворога.

15 — 16 грудня російський загін несподівано захопив і спалив полкове місто Гадяч. Карл з Ромен кинувся на Гадяч, а тимчасом інший російський загін напав на Ромни; Мазепа лише випадково втік від полону. Карлу довелося залишитись у грудні в спаленому Гадячі. Він пробував оволодіти найближчим містечком Веприк. Невеликий російський загін і озброєні жителі Веприка майже два тижні боролися проти армії Карла XII. Шведи втратили тут понад 1200 чоловік убитими й пораненими.

Поступово шведське військо змушене було переміститися на південний схід, займаючи Лохвицю, Гадяч, Зіньків, Прилуки.

В головній квартирі Карла XII склалася на той час група, що настоювала перед Карлом на відступі з України. Але Карл рішуче відмовлявся почати відступ, все ще сподіваючись навесні через Воронеж рушити на Москву. Тимчасом становище шведської армії на Україні гіршало: вона голодувала, терпіла від морозів, її вимотували удари російських військ і дії українських козаків та партизанів. Напади рухомих загонів українських козаків та партизанів значно вимотували ворога й відтягали його сили.

На весну шведська армія змушена була переміститися в бік Опішні, очистивши ряд пунктів.

Навесні 1709 р. з новою силою розгорнулася партизанська війна на Україні проти шведських загарбників та їх пособників — зрадників, ворогів українського народу. Тепер, як пише один угорець-очевидець, що був тоді в таборі Карла XII, «українське населення..., де тільки можна було, загрожувало обозам і навіть життю шведів». Шведський полковник Альбеділь, взятий у полон у лютому 1709 р. під Рашівкою, заявив, що тут «жителі тамошні чималу кількість перед цим від військ їхніх побили».

У лісах, степах та селах України танула військова сила шведської держави. Хоч бойові якості шведської армії ще

зберігались, але вона була відрізана, оточена, підкріпленень не мала, її становище різко погіршало.

За порадою Мазепи, Карл вирішив рушити до Полтави й оволодіти цим містом. Звідси розходилися шляхи на захід, до Дніпра, на Правобережну Україну й у Польщу, на північ у Гетьманщину (тепер Лівобережну Україну), у Січ (на південь, до порогів Дніпра), у Крим та в Слобідську Україну, (тепер Харківщину), на Белгород і Москву. Тут могли бути запаси продовольства та озброєння. Полтава стала б опорним пунктом як для оборони, так і для наступу шведів.

Наприкінці березня 1709 р. передові частини Карла XII рушили до Полтави. Карл сподівався, що йому вдасться легко оволодіти цим невеликим містом. Справді, судячи з того, чим була тоді Полтава, Карл мав багато шансів на успіх. Полтава являла собою невеликий городок з чотирма тисячами жителів. Укріплена вона була тільки земляним валом з частоколом і ровом з тісними бастіонами, розташованими довгастим, неправильним чотирикутником. Укріплення були на висоті, один бік якої круто спускався до річки Ворскли і маленької річечки Полтавки—притоки Ворскли. Друга частина положистим спуском зв'язувалася з долиною. Північно-західна околиця міста була захищена слабше.

Враховуючи значення Полтави, Петро своєчасно вжив необхідних запобіжних заходів. Тут було поставлено гарнізон з 4 тис. чоловік, забезпечено певний запас продовольства та озброєння і покращено укріплення. Крім того, йдучи назустріч бажанню населення, видали озброєння 2 500 городянам-добровольцям. Таким чином, Полтава мала всього захисників 6 500 чоловік. Комендантом фортеці Петро призначив полковника Олексія Степановича Келіна.

Зрозуміло, що цих укріплень, так само як і захисників, було явно недосить, щоб Полтава могла довго протистояти натискові усїєї шведської армії. Саме на це й покладав надії Карл. Левенгаупт зневажливо називав Полтаву «мізерним містечком». Але ворог не врахував однієї обставини — патріотизму хоробрих захисників фортеці, їх готовності боротися до останньої можливості.

Наприкінці березня — на початку квітня 1709 р. сили російської армії були розташовані так: Шереметев з головними силами стояв у Лубнах, Меншиков був поблизу

села Опішні, зайнятого шведами, 7 тис. драгунів генерала Рене стояли біля гирла річки Коломак.

Підготовні облогові роботи були проведені з східної сторони, де тепер міський сад. 4 квітня обложені зробили вилазку, прогнали шведів, вбивши при цьому до 100 чоловік. 5 квітня війська Карла вночі знову атакували фортецю. Атаку цю було відбито, ворог був відкинутий. Він втратив 427 чоловік, в той час як обложені — лише 62.

Щоб зберегти зв'язок з Полтавою, Рене підійшов до Полтави і збудував редут.

Карл, після невдалої спроби взяти місто, нарешті вирішив брати Полтаву облогою. На необхідні для цього облогові роботи він поставив зрадників-запорожців. Крім того, з навколишніх сіл почали зганяти на земляні роботи селян, збираючи їх партіями в Опішні й Будищах. До 1 травня обложені провели 12 вилазок, вбивши 1 707 шведів, валахів та поляків і взявши в полон 31 чоловіка.

Тепер російське командування провело зміни в розстановці сил. Завданням російських військ було не допустити взяття Карлом Полтави. Разом з тим Петро все ще вважав передчасним дати генеральний бій. Щоб відвернути увагу й сили Карла від Полтави, Меншиков, за вказівкою Петра, вирішив спрямувати удар в бік Опішні, де стояли шведські сили під командуванням генерала Рооса. 1 травня Карл переніс свою головну квартиру до села Жуки, за десять кілометрів від Полтави. В Будищах залишалися Реншільд і Мазепа. Карл особисто керував розпочатою облогою фортеці.

На нараді у Меншикова було намічено відправити за течією Ворскли загін під командуванням Беллінга, обійти Полтаву й прибути до Опішні. Вверх по річці вирішили вислати загін з кавалерією під командуванням Гольца. Цей загін повинен був зупинитися біля Опішні, вислати частину кінноти в Будищі, щоб не допустити звідти підкріплення. Незважаючи на чималі труднощі переходу (болота), вночі 7 травня російський загін Гольца підійшов до Опішні, загнав туди кілька полків шведів, які закрилися в замку. Позиція у шведів була тут вигідна, і її можна було легко обороняти навіть невеликими силами. Проте «неприятель так рабски поступил и в таком страхе побежал, что и ручное оружие в воду побросал». Коли б, за словами Меншикова, Беллінг не запізнився вчасно ударити з тилу, жоден швед не втік би.

Незабаром на виручку в Опішню виступив з Будищ граф Реншільд, а з Жуків — сам Карл. Російський загін змушений був відступити, проте він досяг своєї головної мети — шведи були на певний час відтягнуті від Полтави. До рук російського загону потрапило 750 шведів, було визволено кілька сот українських селян, яких шведи збиралися гнати на роботи під Полтаву. За цей час Келін зробив успішну вилазку, захопив частину шведського обозу, а наступного дня зруйнував ворожий підкоп під так званий Мазурівський вал і забрав закладений там шведами порох.

Карл після цього відступив від Опішні й Будищ, зібравши, таким чином, майже всі свої сили до Полтави. Це дало змогу Меншикову забезпечити російським військам свободу дій на правому березі річки Ворскли.

Вилазки зменшили сили гарнізону, і російське командування вирішило надіслати йому підкріплення. Місцеві українські селяни допомогли в одному місці непомітно насипати греблю. Переодягши в шведське обмундирування близько 1 тис. солдатів, бригадир Олексій Головін провів їх під виглядом шведської частини через весь ворожий табір. Тільки біля фортечних воріт загону довелося прокладати собі шлях штиками. При цьому шведи втратили вбитими близько 200 чоловік, росіяни — 18 чоловік. Карл, довідавшись про це, сказав: «Бачу, що ми навчили москвичів воєнного мистецтва!» Цей вдалий маневр тисячі солдатів під командуванням Головіна говорив про сміливість і винахідливість російського солдата і офіцера. Російська армія та українські селяни разом старалися полегшити становище Полтави.

Петро був тоді у Воронежі. Під час його відсутності було вирішено з'єднати сили Шереметева й Меншикова, оскільки і сили ворога тепер були об'єднані під Полтавою. Війська Шереметева і Меншикова з'єдналися в селі Крутий Берег, близько Полтави. Келін продовжував вилазками тривожити ворога, який укріпився недалеко від шляху, що вів із села Крутий Берег, і роз'єднав місто з російською армією. Шведи невідступно продовжували облогові роботи (підведення шанців — земляних окопів, будівництва палісадів — огорож з кілків, спорудження підкопів з мінами тощо).

На кінець травня шведи наблизилися до Мазурівського валу. 1 червня вони обстріляли Полтаву з близької відстані й викликали пожежу в місті. Користуючись

замішанням у фортеці, шведи кинулися на приступ, провалилися через рови й у багатьох місцях вилізли на вали, де підняли прапори, і під барабанний бій збиралися вдертися в місто. Тоді жителі припинили гасити пожежу. На вал кинулися не тільки всі солдати, які могли тримати зброю, але й жителі міста. Тут були старики, жінки, підлітки. Після двогодинного бою захисники Полтави прогнали шведів, які втратили до 400 чоловік вбитими.

Наступного дня шведський фельдмаршал Реншільд запропонував Келіну здати Полтаву. Він попереджав, що коли фортеця не здасться, її візьмуть і тоді все населення буде винищене. Келін, за рішенням військової ради, відповів відмовою. Слідом за шведським парламентом з фортеці був висланий російський загін в 1 тис. чоловік, який напав на нижні ворожі шанці біля болота й повернувся до Полтави, захопивши у ворога 4 гармати й 28 полонених, вбивши 200 шведів і втративши 49 вбитими й 43 пораненими. Вночі була ще одна вилазка, яка коштувала шведам двох гармат. 3 червня під час нової вилазки шведи знову втратили близько 180 вбитих, 2 важкі гармати й кілька полонених.

Шведи застряли під Полтавою.

Значення цієї героїчної оборони було дуже велике: невелика фортеця зуміла затримати біля себе цілу армію, втомити її своїми вилазками й позбавити Карла можливості перетворити Полтаву в опорний пункт для дальших воєнних дій і генерального бою зокрема. Більше того, надалі під час генерального бою в тилу у шведської армії була російська фортеця. Полтава, таким чином, виконувала ту роль, яку раніше виконували партизани й окремі російські загони, сковуючи сили ворога.

Тепер становище шведської армії значно погіршало. Шведи були притиснуті до Полтави, в армії бракувало харчів, на місцеве населення шведам розраховувати не доводилося. Конина та поганий хліб — ось що було тепер їжею шведського солдата. Погано було і з озброєнням: шведи явно починали відчувати недостачу пороху й артилерійських припасів. Вони часто підбирали російські кулі, щоб потім їх використати. Облогові роботи провадилися погано, невміло, бо під час вилазок майже всі інженерні офіцери були перебиті. Ці обставини ще більше змушували шведів будь-що оволодіти Полтавою.

Але й у самій фортеці становище обложених значно погіршало. Вони були відрізані від російської армії, що

стояла на лівому березі Ворскли проти Полтави, сили і запаси їх були вичерпані.

4 червня 1709 р. в російську армію під Полтавою прибув Петро. Він придумав спосіб, який дав змогу зноситися з обложеною фортецею. В пустих ядрах пересилали в фортецю листи, повідомлення. Вже в перший день після одержання листа з російської армії, обложені дали присягу боротися з ворогом до останньої краплі крові, ні за що не здавати шведам Полтави. Коли хтось запропонував здати фортецю шведам, висловивши сумнів у можливості втримати фортецю, обложені наказали протопопові причастити винуватця і вбили зрадника камінням та кілками. Самосуд полтавчан говорив про той патріотичний настрій, яким було охоплене населення героїчного городка.

В російську армію з фортеці, в свою чергу, надходили листи з необхідними відомостями. Крім того, українські селяни переправлялися на шведський бік, збирали там відомості і вплавав, часто під вогнем шведів, доставляли ці відомості в російську армію.

5 червня в російську армію прибули поповнення. Російське командування твердо вирішило не допустити взяття шведами Полтави. Петро дедалі більше переконувався, що надходить час, коли можна і треба дати генеральний бій.

7 червня невеликий російський загін з участю козаків відбив у шведів 3 500 голів худоби і 300 коней, і це ще більше погіршило становище шведської армії.

14 червня російський загін з допомогою повсталих російських полонених відбив у шведів село Старі Санджари. Тут шведи втратили убитими 800 чоловік і 300 полоненими.

В цей час виконувалися останні вказівки російського командування щодо концентрації і розстановки сил у різних напрямках. Це було вже безпосередньо зв'язане з підготовкою генеральної битви. В Сорочинцях стояв на чолі українських козаків новий гетьман Скоропадський з російськими частинами й калмиками.

Одержані з Правобережної України відомості від російського загону генерала Гольца говорили про успішні дії останнього проти польського короля Станіслава, якому не вдалося очистити шлях на Україну, до Карла. Оточення ворога російськими військами фактично було закінчено.

У ставці Карла точилися суперечки: одні пропонували припинити облогу й піти в Польщу, другі — припинити облогу й ударити на Петра, а потім добиватися взяття Полтави будь-що. Але тепер піти в Польщу вже фактично було неможливо. Вирішили залишитися під Полтавою.

Сили Карла були розташовані так: у селі Жуки — генерал Гамільтон з 10 полками кінноти й піхоти, генерал Крейц — в Решетилівці з 10 полками, у Нових Санджарах — канцлер Швеції граф Піпер з королівською канцелярією під прикриттям 3 полків, і під Полтавою — король з 4 кінними, 6 піхотними та одним козацьким полком. Карл наказав, щоб усі його сили були готові рушити до нього під Полтаву.

Спочатку Петро мав намір наблизитися до міста апрошами, тобто будуючи рови зигзагами з насипом на одному боці. Але потім вирішено було відмовитися від цього, бо в обложених сили і запаси остаточно виснажилися. Петро почав готуватися до вирішального бою. Він намітив перехід на другий берег річки Ворскли, де й вирішив дати ворогові генеральну битву. У червні, внаслідок наскоків російських військ і дій партизанів, Карл змушений був відступити і з села Жуки, підтягти до Полтави свої сили й перенести в облоговий табір головну квартиру.

РОЗГРОМ ШВЕДІВ ПІД ПОЛТАВОЮ

Біографи Карла говорять, що вже в середині червня Карл XII виявляв ознаки розгубленості, марно добиваючись розумної поради у близьких осіб. Королю не подобалася й порада Левенгаупта — покинути облогу Полтави й дати генеральний бій ворогові. Російські війська починали готуватися до генерального бою, і від їх волі залежало дати його де й коли захочуть. Тепер шведи охоче ухилилися б від зустрічі з усією російською армією, та це не від них залежало. За свідченням деяких сучасників, є підстави гадати, що Карл XII шукав у той час смерті. В ніч на 18 червня, у день свого народження, Карл під'їхав до берега річки Ворскли і, наблизившись до козацького роз'їзду, був поранений кулею в ногу.

18 червня, згідно з рішенням російського командування, генерали Алларт з 12 піхотними полками й Рене з 3 піхотними й 12 кінними полками зламали опір шведів і переправилися через Ворсклу. Алларт став недалеко від Полтави проти ворожих редутів. Недалеко від цих редутів, коло села Петрівки, став Рене й окопався ретраншементами (перекопами), тобто такими укріпленнями, всередині яких були окопні перешкоди, що давали змогу оборонятися, навіть коли ворог вдереться в укріплення. І в цій операції росіяни зазнали набагато менших втрат, ніж шведи. Так, 18 червня шведи втратили 391 чоловіка вбитими, в той час як росіяни — 68. Це свідчило про те, що

вправність і військовотехнічна могутність армії Петра зростала.

19 червня вся російська армія просунулася до села Черняхівки. 20 червня по мосту і трьох бродах між селами Петрівкою та Семенівкою переправилися російські війська через Ворсклу; табір було розкинuto в Семенівці. Таким чином, за добу закінчилася переправа всієї армії Петра. Щоб відтягти сили ворога й відвернути його увагу від цієї переправи, російське командування нижче Полтави провело демонстрацію, загрожуючи перейти річку Полтавку, щоб примусити ворога зняти облогу.

Через чотири дні російське командування, зорієнтувавшись в умовах та обстановці, вирішило перейти на нову, вищу позицію на північ від села Яківці, ближче до Полтави, в 7—8 кілометрах від шведського війська. Перехід на цю позицію був проведений увечері 25 червня з тією метою, щоб до ранку мати час для створення укріплень. І справді, за одну ніч російські війська побудували тут ретраншемент, перед яким розташувалася кіннота, що правим флангом упиралася в ліс, а перед кіннотою були збудовані редути. Побудування усіх цих укріплень за одну ніч теж свідчило про військовотехнічне зростання російської армії, зростання її виучки і погодженості дій окремих частин і про те, що, незважаючи на всі обставини, російське командування не применшувало сил ворога, який ще цілком зберіг свою боездатність.

Російські війська були охоплені патріотичним запалом: від Петра до рядового солдата всі чекали і з радістю готувалися до довгожданого генерального бою з зухвалим ворогом, що вдерся на їх рідну землю.

Карл усі ці дні ще не втрачав надії на взяття Полтави. 21 червня він збирався висадити у повітря фортечний вал. Обложені, незважаючи на втому і виснаження сил і запасів, не послабляли пильності, уважно стежачи за діями ворога. Вони вчасно помітили підкоп і підвели до нього зустрічний, який давав їм змогу залити порох водою. Але в обложених бракувало пороху, а тому вони визнали за краще, хоч і з великим ризиком, вибрати з підкопу шведський порох і використати його проти ворога.

Покладаючи надії на підкоп, ворог кинувся на приступ, але вибуху не сталося, шведи були відбиті, знову втративши близько 200 чоловік. В ніч на 22 червня Карл у розпачі ще раз кинув війська на приступ. Бій тривав усю ніч. Ворогові два рази вдавалось видертися на

фортечний вал, і обидва рази героїчні захисники фортеці відкидали шведів. Втрати Карла за цю ніч становили близько 500 чоловік.

Шведське командування розуміло наміри Петра дати генеральний бій, а тому поспішало взяти Полтаву, щоб поліпшити свої позиції в майбутньому бою. Ворогові потрібна була Полтава ще й тому, що вона зв'язувала його дії, загрожувала йому в майбутньому з тилу, відтягала його сили. 22 червня рано вранці шведські війська знов кинулися на приступ виснаженої фортеці. Ворог зумів в ряді місць пробитися на вершину валу й почав там групувати свої сили, щоб вдертися у місто. Проте обложені, напружуючи останні зусилля, після запеклого бою очистили весь вал, знов відкинувши ворога.

Захисники Полтави не знали відпочинку, їх нікому було змінити, їх втрати не можна було поповнити. Ворог сподівався на те, що тепер, нарешті, обложені здадуться, не витримавши удару свіжих сил. Ледве було відбито цей приступ, як на фортечний вал ринула нова хвиля ворожих солдатів. Вона швидко докотилася до вершини валу. Настав вирішальний момент.

Але й тепер серед обложених ніхто не думав про здачу. У всіх була одна думка — не віддати рідного міста ворогові. Всі, хто міг носити зброю, кинулися на відсіч ворогові. Звідусіль бігли на фортечний вал. Мирні жителі зустріли шведів озброєні сокирами, косами, кілками. Навіть жінки, старики й діти кинулися допомагати захисникам чим могли: відносили поранених і вбитих, доставляли зброю тощо. З кожною хвилиною зростав опір обложених і, нарешті, через дві години найзапеклішого бою, на відчай Карла та його генералів, шведи побігли з валів під захист своїх укріплень.

Це був останній штурм Полтави, відбитий гарнізоном і жителями. 1670 чоловік втратили шведи вбитими, а ще більше — пораненими. Втрати обложених становили 278 вбитих і 603 поранених. Після цього приступу Карл обличив думку про взяття Полтави; шведські війська змушені були обмежитися лише рідким артилерійським обстрілом, бо в армії відчувалася вже нестача пороху.

Невдала облога Полтави підірвала не тільки сили Карла, але й бойовий дух його армії, якій було не під силу взяти маленьке місто, фактично укріплене самим лише земляним валом. Дорого обійшлася ворогові облога Полтави: шведи втратили тут близько 5 тис. чоло-

вік убитими. Серед найвидатніших генералів Карла XII оборона Полтави викликала розпач. Так, генерал Гілленкрок говорив: «Коли з нами не трапиться якогось чуда, то ніхто з нас не вийде з України: втратить король і своє військо і свою державу, і буде найнещаснішим з усіх государів в історії». Оборона Полтави показала героїзм російського та українського народів, що разом захищали рідну землю від шведських загарбників. Героїчна оборона Полтави посилила в рядах російського війська, що готувалося до генеральної баталії, віру в перемогу, бажання вступити в бій з ворогами.

Російське військо впевнено йшло до перемоги: воно вибрало, за вказівками Петра, зручне місце, воно приготувало тут систему укріплень, сміливо коректуючи умови місцевості з допомогою фортифікаційних споруджень. Зберігаючи ініціативу в своїх руках, російське командування не мало наміру йти на зайві жертви. Петро збирався дати бій лише 29 червня, після закінчення намічених ним фортифікаційних робіт і зосередження всіх своїх сил.

26 червня він, ознайомившись з місцевістю, намітив і почав створювати оригінальну систему укріплень. Російський табір був розкинутий біля села Яківці. Він мав вигляд чотирикутника. Тил табору виходив до Ворскли, на флангах і з фронту були збудовані ретраншементи з артилерією, ліворуч, до монастиря, був ліс, а праворуч — невелика долина. Перед фронтом також була рівнина. Ліси біля сіл Яківці та Малі Будищі розділялися двокілометровою долиною, що вела до Полтави і шведського табору. Ось на цьому відкритому шляху до шведського табору Петро і намітив спорудити оригінальну систему укріплень, якої до нього ніхто не застосовував.

Тут по лінії, майже перпендикулярній до фронту російського табору, біля виходу з двокілометрової долини на рівнину перед табором, він вирішив збудувати шість редутів, зайнявши їх силами Белгородського полку під командуванням бригадира Айгустова. В ніч на 27 червня тут треба було збудувати ще чотири редуту, які мали виходити перпендикулярно до перших редутів, тобто паралельно фронтові російського табору, перетинаючи шведським шлях до російського табору.

Битва сталася на два дні раніше наміченого Петром строку. Російські війська за один день 26 і ніч на 27 червня закінчили спорудження майже всіх редутів,

за винятком останніх двох. Військо Петра не відчувало втоми.

Система паралельних і перпендикулярних редутів була новиною в тодішній фортифікаційній науці. Петро не випадково застосував цю систему. Він виходив в даному разі з тактики ворога і з того, як доведеться ворогові йти згаданим вузьким рівнинним проходом.

До чого ж зводилася тактика шведів? Це була, за словом Енгельса, «лінійна тактика», яка досягла свого найвищого розвитку у XVIII столітті. «Вся піхота даної армії, — говорить Енгельс, — вишиковувалася у три лінії, у вигляді дуже довгого і пустого всередині чотирикутника, і рухалася в бойовому порядку як одне ціле; лише в крайньому разі одному з двох флангів дозволялося висунутися трохи вперед чи відступити назад. Ця безпорадна маса могла рухатися в порядку лише на цілком рівній місцевості, та й то надзвичайно повільно (75 кроків на хвилину); зміна бойового порядку під час бою була неможлива, і коли піхота вступала в бій, перемога й поразка вирішувалися в короткий час одним ударом»¹.

Враховуючи умови місцевості, а також лінійну тактику шведського війська, Петро й застосував свою систему перехресних редутів, щоб домогтися розриву лінії шведського війська й поставити його розірвані частини спочатку під вогонь редутів, а потім, після виходу в долину, — під несподіваний артилерійський фланговий вогонь з боку російського табору. Розрив лінії та порядку військ противника полегшував можливість у бою з усією армією ворога добитися розгрому її в короткий строк.

Створення цієї системи укріплень ослабляло наступальні дії шведської армії. В діях російського командування проявилось вміння використати місцевість, виявилось критичне ставлення до шаблонної лінійної тактики. За визнанням одного з дослідників історії воєнного мистецтва в Росії, генерала Масловського, «Петро I створює передову укріплену позицію з окремих редутів, що вже саме по собі є чудовим нововведенням в польовому інженерному мистецтві, яке рекомендувало досі безперервні окопи, на зразок побудованих Карлом XII біля монастиря».

¹ Ф. Енгельс, Избранные военные произведения, т. I, М. 1940, стор. 3.

Наступаючи, ворог мусив насамперед затриматися біля чотирьох передових редутів; в іншому разі йому потім довелося б під фланговим і тилловим вогнем брати шість фронтальних редутів, після чого ворога міг ще зустріти фланговий вогонь з укріпленого Петром табору. Це було становище, приготоване ворогові на випадок наступу з його боку. Та не менш вигідні були ці редути і під час наступу з боку російських військ. Як визнавали спеціалісти — військові історики, — це був «єдиний приклад наступальної укріпленої позиції». І те, що російське воєнне містечтво зуміло створити цю систему ще на початку XVIII століття, набагато випередивши воєнне містечтво Західної Європи, свідчило про творчі здібності великого російського народу, про воєнний геній Петра I.

На час битви Петро значно підніс військовотехнічну оснащеність свого війська. В російській армії була хороша артилерія кількох калібрів: російська промисловість постачала тепер у достатній мірі припаси всій армії. Російська артилерія була забезпечена тепер і чудовими кадрами вітчизняних артилеристів, що не мали нічого спільного з колишніми найманими пушкарями сумнівної кваліфікації.

Піхота в російській армії була озброєна штиками, і таким чином збільшувалася боездатність піхотинця. Він тепер міг вести вогонь, а в рукопашному бою діяти штиком. У шведів же військо не все було переозброєне рушницями з штиками; частина солдатів мала рушниці і мусила тільки стріляти, а частина з них мала піки і могла тільки колоти.

Озброєння російської піхоти рушницею з штиком дало змогу звільнити кінноту від завдання стріляти з коня і застосовувати кавалерію для іншої мети як самостійну силу. Петро міг уже кинути кінноту проти піхоти чи артилерії ворога. Система масових кінних ударів застосовувалася ще в XVII столітті, у війнах в Західній Європі. Але тільки після запровадження в піхоті штика кавалерію як рід війська можна було справді використати з чималим успіхом.

Все це свідчило про те, що російське військо часів Петра I далеко пішло від того війська, яке було в російській державі у XVII столітті. Проте Петро прекрасно розумів, що військо в нього молоде, по суті воно вперше вступає в таку серйозну битву, що це військо ще не мало

великого досвіду в маневруванні, а тому краще було зустріти ворога, спираючись на систему зручних укріплень.

25 червня вночі з російської армії втік до шведів іноземець, унтер-офіцер Семеновського полку. Цей перебіжчик повідомив на допиті, що в російську армію мають прибути підкріплення. Він дуже багато розповів ворогам про розпочаті фортифікаційні роботи і про те, які є нові поповнення в армії Петра та їх кількість. Для характеристики передбачливості Петра слід зупинитися на цьому випадку. Петро, довідавшись про втечу зрадника, відразу оцінив всі можливі наслідки її. Петро пригадав, що один недавно сформований з молодих солдатів полк, через брак зеленого сукна, був одягнутий у сірі мундири. Передбачаючи, що про цю прикмету, яка виявляє слабе місце у фронті, ворог довідається від перебіжчика і спробує в бою використати це, Петро наказав, щоб полк молодих солдатів помінявся мундирами з Новгородським полком — одним з найкращих полків, що пройшли вже кілька років бойової служби.

Врахувавши всі одержані відомості, Карл вирішив попередити Петра і призначив битву на 27 червня, збираючись повести наступ на російський табір. Шведське командування наказало залишити 2 тис. чоловік під Полтавою для оборони траншей та облогового табору. Для охорони обозу в тилу було залишено 2 400 шведів з запорозькими козаками під наглядом зрадників — Мазепи й Гордієнка. 1 200 шведів були поставлені нижче Полтави на Ворсклі, щоб прикрити тил шведської армії. Нарешті, близько 1 200 шведів були розміщені по селах Нові Санджари, Білики, Соколи та в городку Кобеляки. Їх завданням було забезпечити в разі потреби шлях відступу шведської армії. Треба визнати, що останні з названих загонів не виконали покладеного на них завдання, не забезпечили, як побачимо далі, і переправ на Дніпрі. Те, що шведське командування намічало шлях можливого відступу саме до Переволочної, за Дніпро, на південь, підтверджувало, наскільки реальні були заходи російського командування, яке зуміло вчасно відрізати шлях відступу шведів на захід, у Польщу.

26 червня Карл оголосив військам про підготовку до битви. Через те, що Карл був поранений, головнокомандуючим було призначено кращого і найдосвідченішого фельдмаршала шведської армії графа Реншільда. Карл і частина генералів були так упевнені в перемозі над ро-

сіянами, що наказали не видавати солдатам продовольства на 27 червня. «Завтра ми обідатимемо в наметах у московського царя, — говорив король наблизившимся. — Немає потреби турбуватися про продовольство солдатів, — у московському обозі всього багато припасено для нас». Карл розумів, що результат бою під Полтавою вирішує й долю Москви, долю Росії. Він поспішив навіть заявити своєму генералові Спарре: «Поздоровляю Вас московським губернатором!»

Шведська армія перед боєм мала 24 батальйони піхоти, 40 ескадронів кінноти, крім запорожців, і лише 4 гармати — всю іншу артилерію було залишено під Полтавою через брак пороху. Джерела відзначають різну кількість шведських військ. Треба думати, що головні сили Карла все ще становили близько 30 тисяч чоловік. Нічого говорити, що це було одне з найкращих військ у Європі. Лівим флангом шведів командували досвідчені генерали — Гамільтон і Крузе, правим флангом — Шліппенбах і Крейц, в центрі були Спарре, Штакельберг, Роос і Лагеркрон, усією піхотою командував Левенгаупт, кавалерією — Крейц. Своїм військам Карл наказав приготуватися до виступу на світанку 27 червня.

Напередодні битви на питання про план бою Карл промовчав. Перебуваючи з військом в облоговому таборі, Карл мало знав про розташування російського війська та плани його командування. Єдине, чим обмежилися його розпорядження, це — звести піхоту в чотири колони, а кінноту — в шість.

Російська армія складалася з 58 батальйонів піхоти, 69 ескадронів драгунів при 72 гарматах різних калібрів. Це становило близько 42 — 47 тис. чоловік. З цього числа 6 драгунських полків під командуванням Волконського Петро послав на допомогу українським козакам гетьмана Скоропадського (в бік села Жуки), на випадок, коли б Карл спробував ударити в цьому напрямі.

Незважаючи на кількісну перевагу російських сил, якісно вони, здавалося б, були слабші від шведських: в них чималу частину становили молоді поповнення, які не мали ще бойового досвіду. Але, як побачимо далі, бій зі шведами розгорнули й закінчили сили, по кількості навіть менші від тих, що були у ворога.

Центром російської армії командував фельдмаршал Шереметев, правим флангом — генерал Голіцин, лівим — генерал Алларт і артилерією — генерал Брюс. Кіннотою

командував Меншиков, якому доручено було стати на флангах. Хоч командування над усіма військами належало фельдмаршалові Шереметеву, фактично керував усім боєм Петро.

Російське військо було настроєне патріотично. Об'їжджаючи війська, Петро визнав за потрібне звернутися до офіцерів з роз'ясненням обставин, які привели до битви. Вказавши на те, що сили шведів підірвані, а плани Карла XII втягти у війну проти Росії Турцію та Крим здійснити не вдалося, Петро закликав завершити розгром ворога.

«Король шведский и самозванец Лещинский, — говорив він, — привели к своей воле изменника Мазепу и клятвенно утвердились отторгнуть Малую Россию, учинить из оной независимое княжество под властью того изменника, присоединив к оному Волынь и подчиня ему же, Мазепе, казаков запорожских и донских. Також надеждою льстятся, изменник уповал собрать войска казацкого до 200 тысяч, подкупил Порту, крымского хана и орды на нас, и для исполнения сего злоумышления призвал в Малороссии короля шведского со всеми его силами и Лещинского, поспешавшего уже в соединении с ним с 25 000 польских войск. Но помощью божиею казачьи и малороссийские народы вразумлены, остались нам верными, шведского войска чрез разные победы и лютость прешедшей зимы истребилось до половины, войска Лещинского побиты и разогнаны, султан мир с нами подтвердил и от помощных войск им отказал, хану и ордам соединяться с ними строго воспретил; и ныне неприятельского войска против нас осталось только 34 полка и те неполные, изнурённые, оробевшие. Остаётся над сими оставшимися довершить вам победу. Порадейте же, товарищи! Вера, церковь и отечество сего от нас требуют».

Петро закликав до «доброго подвига», вказуючи на те, що в цій битві вирішується і доля України, що від результату битви залежатиме збереження українського народу в складі російської держави, що, нарешті, з цим зв'язаний загальний добробут обох народів — українського і російського, всієї Росії, їх спільної батьківщини. Петро звав до перемоги, «дабы неприятель не исполнил воли своей и не отторгнул бы толь великознатного малороссийского народу от державы нашей, что может быть началом всех наших неблагополучий».

Перед боем в усіх частинах було зачитано наказ Петра війську. В наказі Петро звертав увагу солдатів на те, що ворог не непереможний, що ця битва має вирішальне значення, що нею вирішується доля вітчизни, що ворога можна тепер розбити після всіх попередніх успішних битв з ним. Наказ був патріотичним закликком до російських військ. Ось його зміст:

«Воины! Пришел час, который должен решить судьбу отечества. Вы не должны помышлять, что сражаетесь за Петра, но за государство, Петру врученное, за род свой, за отечество, за прославленную нашу веру и церковь. Не должна вас смущать слава непобедимости неприятеля, которой ложь вы доказали не раз своими победами. Имейте в сражении перед собой правду и Бога, защитника вашего, а о Петре ведайте, что ему жизнь не дорога; жила бы только Россия во славе и благоденствии для благосостояния вашего».

Наказ було зачитано російським військам на світанку 27 червня, коли вони вже були вишикувані, готові до бою.

Настав світанок 27 червня. Обидві сторони ще звечора 26 червня помітили приготування противника до битви. Тому вже о 2-й годині ночі обидва війська були вишикувані.

Було 4 години ранку, коли шведська піхота, в супроводі колон кінноти, зіткнулася з російськими загонами, що обороняли 10 редутів, і російською кіннотою. Передня частина піхотної шведської колони йшла під командуванням генерала Рооса, який мав оволодіти правими редутами; ліві редуту повинен був узяти генерал Спарре.

Петро вишикував свою армію в ретраншементі, в укріпленому таборі. Звідси було виведено частину піхоти і поставлено її на флангах ретраншементу. Це було зроблено з тією метою, щоб можна було охопити ворога з флангів, коли б він прорвався до ретраншементу. В таборі, в резерві, було залишено кілька полків. Передають, що вони вимагали дати їм змогу битися з ворогом. «Мы, — говорили солдаты, — несли равные с другими труды и тягости и ожидали с нетерпением сего дня. За что же мы отлучаемся от них?».

Передні редуты, незважаючи на те, що вони не були закінчені, зайняли 2 батальйони піхоти. Роос, підійшовши до передових російських позицій, почав бій. В цей час Баур з російською кіннотою виступив зі сходу. Тоді шведи розступилися й випустили колони своєї кавалерії,

яка й почала бій з Бауром. Метою цього етапу битви було розгромити російську кінноту й оволодіти редутами. Баур і гарнізони редутів фактично прийняли на себе удар головних кінних сил ворога. Шведи зустріли рішучий опір, їм вдалося оволодіти лише передніми двома незакінченими редутами. Зате 6 батальйонів піхоти й кілька десятків ескадронів кавалерії ворога на його правому фланзі було відрізано, і колона генерала Рооса змушена була відступити до лісу, в бік Полтави. В бою російської кінноти з шведською остання діставала допомогу від введеної в дію піхоти, і все-таки російські драгуни зуміли взяти у ворога 14 стягів та штандартів. Перший стяг шведського кірасирського полку захопив каптенармус Нижегородського драгунського полку Аврам Антонов.

Щоб дати змогу російській піхоті виступити з ретраншементів і зайняти позиції, Петро наказав генералові Бауру з кіннотою відступити праворуч від ретраншементу. При цьому Бауру було дано вказівку — ні в якому разі не допустити, щоб найближча висота опинилася в тилу, й утримувати її на фланзі, зберігши можливість пересувань. Баур мусив відступити лише в тому разі, коли проти нього вирушить все військо Карла з кавалерією та піхотою. А коли проти нього наступатиме тільки шведська кавалерія, то в такому разі «велено битися».

Шведська кіннота й піхота під командуванням Левенгаупта кинулися за Бауром, який відступав праворуч, і, просочившись мимо редутів, опинилися на рівнині перед ретраншементом. Левенгаупт опинився всього в 30 сажнях від укріпленого табору. З табору негайно було відкрито у фланг шведам потужний артилерійський вогонь. Цей вогонь розладнав сили шведів і відкинув їх до лісу в районі Будищі — Осьмачки. Головні сили сторін уже були на одній рівнині. Наближався час останнього бою, від результату якого залежала доля і майбутнє Росії, російського і українського народів, усієї Європи.

Петро швидко оцінив становище, яке склалося в районі поля битви, і почав готувати війська до рішучого бою. Тимчасом було віддано наказ генералам Меншикову та Ренцелю з 5 полками кінноти і 5 батальйонами піхоти піти на знищення колони Рооса й підтримати бригадира Айгустова в редутах. Полковникові Головіну було наказано рушити на Яківці, до монастиря і зайняти його «для всякого случая». Кавалерії Баура звелили залишити заслон, негайно відступити й зайняти позицію

на правому фланзі, біля табору. Петро хотів насамперед втягти головні сили шведів і нав'язати їм генеральний бій, не допускаючи передчасного відступу і збереження живої сили ворога. Решта війська, за винятком залишених у таборі шести полків, була вишикувана перед табором у дві лінії так, що піхота стала в центрі, а кавалерія зайняла фланги.

Меншиков і Ренцель атакували відірвану раніше в лісі шведську колону і «наголову побили», взявши при цьому в полон генерала Шліппенбаха з його штабом. З рештками шведської колони генерал Роос намагався відступити, засівши в шведських редутах під горою. Меншиков, доручивши Ренцелю ліквідацію Рооса, повернувся з кіннотою до табору й став на лівому фланзі. Ренцель незабаром примусив Рооса до здачі не тільки з рештками колони, але і з частиною військ, залишених для прикриття шведських траншей під Полтавою. В паніці почався відступ, а потім і втеча шведських прикриттів з табору до Переволочної; одним з перших тікав Мазепа.

Бій у його початковій стадії тривав уже 5 годин. До 9 годин ранку Петро закінчив перегруповання своїх військ. Він вишикував війська перед табором у дві лінії. Перша лінія російської армії приготувалася до наступу. Тепер шведська армія все ж мала 18 полків піхоти, 14 полків кавалерії та королівську гвардію, драбантів¹. Незважаючи на розгром Рооса, невдалу атаку Левенгаупта і втрати внаслідок дій російської артилерії, шведам все-таки вдалося скоро перегрупувати свої сили. Реншільд і Левенгаупт вишикували війська в одну розтягнуту лінію, щоб не допустити обходу з флангів.

О 9 годині ранку головні сили ворогів рушили назустріч одна одній під гуркіт артилерійської канонади. Розгорнувся генеральний бій.

Ворог спершу зіткнувся з лівим російським флангом. Він ударив саме тут невипадково, за вказівкою іноземця-зрадника, тут він помітив частину солдатів у сірих мундирах; гадаючи, що це новобранці, Карл саме в цьому місці сподівався, легко прорвавши фронт, добитися швидкого успіху.

Ядра, картеч трошили ворога. В бою, власне, брала участь лише перша лінія російських військ, що по

¹ Драбанти — особиста охорона короля.

кількості поступалася перед армією шведів. Прикриваючи фронт, російські фланги намагалися охопити ворога. З уваги Петра, що керував боєм, не випало становище на лівому фланзі, куди шведи кинули свої найкращі батальйони.

Одному батальйонові Новгородського полку, що стояв у першій лінії, важко було стримати навальний натиск ворога. Ворог, «сбив оной на штыках, сквозь прошел и старался отрезать левое крыло от главной линии». В цей час Петро, помітивши загрозу прориву фронту, взяв з другої лінії батальйон Новгородського полку, і, особисто повівши його в атаку, скоро відновив становище.

Почався рукопашний бій. Петро як воїн проявив тут велику особисту хоробрість, ризикуючи своїм життям.⁹ В бою показували приклад відваги і Шереметев і Меншиков, під яким один за одним було вбито троє коней, і інші російські генерали та офіцери.

Українські козаки допомагали російській армії, виконуючи завдання за вказівками Петра. Народний герой славетний Семен Палій брав особисту участь в бою і в переслідуванні ворога до самої Переволочної — він кипів пекучою ненавистю до Мазепи та його посіпак.

Щоб піднести настрій своїх військ, Карл наказав нести себе в качалці на лінію бою. Гарматними та рушничними пострілами були вбиті люди, які несли качалку, пошкоджена сама качалка, і король опинився на землі; його солдати гадали, що він убитий.

У цей час російські війська натискали по всьому фронту, їх фланги почали охоплювати ворога. Ряди шведів були зім'яті, серед них поширилася чутка, що короля вбито, почалася паніка, якої вже ніхто не міг зупинити. Даремно король Карл XII, лежачи на землі, кричав, кликав солдатів, — його ніхто не чув. Реншільд закричав, підбігаючи до короля: «Наша піхота пропала, — солдати, рятуйте короля!». До Карла підбігли солдати, почали піднімати його, посадили на коня. У цей час Реншільд кинувся в розладнані ряди свого війська, щоб затримати натиск росіян, але зразу ж був узятий в полон. Не більш як півгодини трималася ще шведська армія.

Сім прапорів і королівські носилки захопив Київський драгунський полк. Капітан Олександр Маслов з солдатами Київського піхотного полку взяв у полон цілий шведський батальйон. Фельдмаршала графа Рен-

шільда, що командував шведською армією, взяли у полон солдати Архангелогородського полку.

Король скоро довідався, що головнокомандуючий шведською армією фельдмаршал Реншільд потрапив до рук росіян. Левенгаупт, на запитання Карла, що робити, запропонував відступати. Але навколо все тікало, фронту вже не було. Знов куля вбила коня під Карлом, і король упав; звідкись йому дістали коня, на якому він поскакав, ледве тримаючись однією здоровою ногою. Його переслідували росіяни; Карл XII лише випадково уникнув полону.

Канцлер Швеції граф Піпер пробував тікати до облогового табору, куди спочатку всі кинулися бігти. але гарнізон Полтави на цей час зробив вилазку, прогнав останніх захисників шведських траншей і оволодів табором Карла XII; до того ж, тут з'явилися загони російської нерегулярної кінноти. Шлях на захід шведам відрізали українські козаки гетьмана Скоропадського і російські війська генералів Волконського й Долгорукого. Їм не лишалося іншого виходу, як тікати на південь, вздовж Ворскли до Дніпра, до Переволочної, або здаватись на ласку переможців, рятуючи своє життя. Піпер і кілька вищих шведських державних чиновників та офіцерів повернули назад і здалися Шереметеву. Рештки шведського війська, які Левенгаупту вдалося сяк-так вишикувати в три колони, тікали правим берегом річки Ворскли на Решетилівку і Старі Санджари, а звідси до Переволочної на Дніпрі. З ними тікали Карл і Мазепа.

Була тільки одинадцять година ранку, коли російські війська тріумфували перемогу над шведською армією в цій довгожданій генеральній битві. Протягом двох годин було розгромлено першокласну європейську армію.

«Однакож, — пише «Журнал Петра Великого», — то всё далее двух часов не продолжалось: ибо непобедимые господа шведы скоро хребет показали, и от наших войск с такою храбростию вся неприятельская армия (с малым уроном наших войск, еже наивяще удивительно есть), кавалерия и инфантерия весьма опровергнута, так что Шведское войско ни единожды потом не остановилось, но без остановки от наших шпагами и баионетами колоты, и даже до обретающегося леса, где оные пред баталиєю строились, гнали... И тако... совершенная виктория (которой подобно мало слыхано) с лёгким трудом и малою кровию против гордого неприятеля чрез самого Государя

персональної, храброї и мудрої привод, и храбрость начальных и солдат, одержана».

Газета Петра («Ведомости» Петра Великого) відзначала, що перемогу цю здобуто насамперед «через неописанную храбрость наших солдат... с малою войск наших кровию».

Коли взяти до уваги, що в Полтавському бою до кінця брала участь і розгромила ворога лише перша лінія російських військ, а другу лінію в бій введено не було, то треба визнати, що перемогу 27 червня 1709 р. російська армія здобула з меншими щодо кількості силами, ніж ті, які мав Карл XII. Величезна різниця і у втратах.

Шведська армія під Полтавою втратила тільки полоненими 2 864 чоловіки, з них понад 200 — офіцери. Серед полонених були такі представники вищого командування шведської армії, як головнокомандуючий і королівський радник генерал-фельдмаршал граф Реншільд, генерал Шліппенбах, Роос, Штапельберг і Гамільтон, родич короля принц Максиміліан Віртемберзький та інші. В полоні опинився сам голова шведського уряду, перший міністр і королівський радник граф Піпер, таємний королівський секретар Цедергельм та ін. Вбитими шведи втратили на місці бою 9 234 чоловіки, крім померлих від ран і розсіяних на полях битв.

Таким чином, втрати вбитими і полоненими у шведів становили майже половину всього складу шведської армії. Серед трофеїв було 4 гармати, 137 стягів і штандартів, нарешті, розбиті російським ядром носилки Карла XII, які були збережені Петром і перебувають тепер в Оружейній палаті в Москві. Казна короля, його гардероб і канцелярія разом з обслуговуючим персоналом (камердинер, лікар, духівник короля та ін.) — все це було теж захоплено російською армією. Такі були втрати шведської армії за дві години генерального бою.

І справді, воєнна історія до того часу не знала такого випадку. Цю перемогу можна пояснити великою технічною оснащеністю російського війська, його хорошою підготовкою, талановитим керівництвом російського командування, а головне — самовідданою хоробрістю російської армії, що виступила на боротьбу проти зухвалого, знахабнілого ворога, який вдерся в Росію. Втрати росіян становили 1 342 чол. убитими і 3 285 пораненими, тобто були в кілька разів менші від втрат ворога. Це показує, що в російській армії того часу справді провадився в

життя чудовий принцип, висунутий Петром Великим, — здобувати перемогу «с лёгким трудом и малою кровию».

Після 12 години російське військо було вишикуване, і Петро звернувся до нього з промовою:

«Здравствуйте, сыны отечества, чада мои возлюбленные! Потом трудов моих родил вас; без вас государству, как телу без души, жить невозможно. Вы, имея любовь к Богу, к вере православной, к Отечеству, славе и ко мне, не щадили живота своего и на тысячу смертей устремлялись небоязненно. Храбрые дела ваши не будут забвенны у потомства».

Петро з непокритою головою об'їжджав лави переможців, дякував їм за перемогу.

Вдень було влаштовано бенкет для переможців. В намет до царя були запрошені і полонені вищі чини шведської армії, яким Петро звелів за хоробрість повернути їхні шпаги. Передають, що Петро звернувся до полонених з такими словами: «Господа! Брат мой Карл приглашал вас на сегодня к обеду в шатрах моих, но не сдержал королевского слова; мы за него исполним и приглашаем вас с нами откусать».

Під гарматний салют Петро проголосив оригінальний тост: «Я пью за здоровье учителей моих в военном искусстве». На запитання Реншільда, хто ж ці вчителі, Петро відповів: «Вы, господа шведы!» — «Добре ж ваша величність віддячила своїм учителям!», — схвильовано зауважив фельдмаршал Реншільд.

Як уже відзначалося, 27 червня, після перемоги, Баур і Голіцин з кіннотою були відправлені в погоню за ворогом, який тікав до Переволочної правим берегом річки Ворскли, але догнати шведів їм не вдалося. Одразу рушити великі сили Петро не рискнув, поки не було остаточно очищене поле бою і найближчий ліс. Петро знав, що поспішне переслідування в лісистій місцевості важке, і вчасно вжив інших заходів до підготовки ліквідації шведської армії, намітивши захопити шляхи відступу ворога. І справді, кінець кінцем, хоч Карлові з Мазепою і вдалося втекти, Петро добився ліквідації всієї армії шведів.

28 червня було викопано на полі битви могили і поховано вбитих солдат російської армії. Над могилами насипали високий курган, на якому Петро поставив хрест з написом: «Войны благочестивии за благочестивие кровию венчавшиеся лета... 1709 июня 27 дня». Потім поховали і шведів.

28 червня Петро вступив у визволену Полтаву. Він подякував героїчним захисникам Полтави, оглянув руїни міста і заявив, що йому не доводилося «видеть таку крепкую осаду, но и читать и слышать нигде не случалось». Незабаром в Полтаву до Петра прибув з Старих Санджарів шведський генерал Мардерфельд «под видом некоторого будто комплимента», а насправді з пропозицією від Карла XII укласти мир на тих умовах, які Петро раніше пропонував. Петро відповів, що тепер умови миру вже мусять бути іншими. Після цього в погоню було відправлено Меншикова з кавалерією.

Про розгром і втечу ворога народ склав пісні.

«...Ой кликне, покликне да король шведський,
на гарматі стоя:
— Втікаймо скоріш, гетьмане Мазепо, з
Полтавського поля...»

«...Та утікав король шведський
Та з-під Полтави лозами,
Та не бачив світа, та не бачив білого,
А за дрібними сльозами...»

Тимчасом шведи з королем та зрадниками на чолі з Мазепою швидко рухались на південь, до Переволочної.

28 червня Карл зупинився в Нових Санджарах, де було остаточно вирішено відступити через Переволочну до Туреччини, бо в Польщу шлях був відрізаний російськими військами під командуванням генерала Гольца. В Нових Санджарах Карлові не вдалося відпочити: були одержані відомості про те, що з'явилися російські загони. У зв'язку з цим шведи кинули важкий обоз, роздавши коней піхоті, щоб можна було відступати з більшою швидкістю. В ніч на 29 червня Карл збився з дороги, і це затримало втікачів. 29 вранці вони добралися до Кобеляків, але звідси їм довелося негайно йти. О 8 годині ранку в місто вже вступив Меншиков.

Виділивши ар'єргард при переправі через річку Кобелячку, втікачі поспішали добратися до Переволочної, куди вони прибули 29 червня ввечорі. Тут їх чекало гірке розчарування: Переволочна лежить при впадінні Ворскли в Дніпро, а російські кавалерійські та українські козацькі загони встигли спалити укріплення, зруйнувати і знищити всі засоби переправи через Дніпро. Часу для шукання матеріалів, з яких можна було б спорудити засоби переправи, не було, та й важко було б що-небудь спорудити.

дити в болотистій місцевості. Вона не давала також змоги втримати переправу хоч би на якийсь час, поки втікачі могли б як-небудь перебратися на другий берег Дніпра.

У шведському війську падала дисципліна. Мазепа і генерали наполягали, щоб Карл негайно, всіма засобами організував переправу хоча б частини війська на чолі з королем і Мазепою. Було вирішено одразу йти в Туреччину. Карл згодився залишити армію й тікати. Мазепа не хотів чекати і поспішив перебратися на правий берег Дніпра разом із своїми однодумцями, захопивши з собою і вивезені з України 2 бочонки золота. За Карлом переправилися генерали Спарре, Лагеркрон, Гілленкрон та інші, а також понад тисячу солдатів. Частина встигла переправитися до цього, і таким чином у Карла набралось за Дніпром понад 2 тисячі чоловік. Під час переправи багато шведів потонуло.

Рештки шведської армії біля Переволочної (понад 16 тис. чоловік) під командуванням генералів Левенгаупта і Крейца повинні були організовано відступити в бік Криму. Таким чином, напрям відступу свідчив про прагнення ворога втягти у нову війну з Росією її південних сусідів — Туреччину й Крим. Але Левенгаупту не вдалося втекти від російських військ.

На висотах, прилеглих до Переволочної, в ніч на 30 червня з'явилася російська кіннота і українські козаки під командуванням Меншикова в кількості до 9 тис. чоловік. Переслідування дуже втомило російську кавалерію. Важко було б витримати бій з кількісно переважаючими силами ворога. Але російське командування пішло на хитрість. В російському війську почали бити в барабани, щоб шведам здалося, що суне піхота. За спішеними військами було поставлено багато коней, і шведи прийняли їх за кінні підкріплення, що підходять до росіян. Меншиков послав до шведів «и притом им объявить велел, чтоб они рассудя (что все убежища и спасение их пресечено) сдались; в противном же случае не ожидали б себе пощады».

Левенгаупт відрядив генерала Крейца для переговорів, під час яких козаки приводили до Меншикова спійманих втікачів з табору Левенгаупта — шведських солдатів та офіцерів. Якийсь час з ранку 30 червня Левенгаупт ще барився з відповіддю, щоб дати змогу королю втекти якнайдалше. Нарешті, вдень 30 червня Левенгаупт здався Меншикову на капітуляцію.

До рук росіян попали 16 288 полонених і величезні трофеї: 28 гармат, 127 стягів і штандартів. В полон попали генерали Левенгаупт, Крейц, Крузе та ін., 11 піхотних та 11 драгунських полків майже повного складу.

Всього, таким чином, російські війська після Полтави й під Переволочною взяли 32 гармати, 264 стяги і штандарти, вищих штаб-офіцерів 59, обер-офіцерів 1 102, унтер-офіцерів, рядових та інших 18 746 чоловік. Серед полонених було й понад 200 запорожців-зрадників із загонів Мазепи та Гордієнка. Після проведеного слідства частину з них було страчено, інших вислано або позбавлено козацького звання і перетворено на кріпаків.

Коли врахувати, що тільки на місці бою (без знищеної колони Рооса) було виявлено 9 234 вбитих і що до 20 тис. чоловік взято в полон, треба визнати, що шведська армія під Полтавою була майже цілком знищена.

До рук російського війська попав великий запас спорядження, озброєння тощо; мушкетів та карабінів — 21 632, шпаг та палахів — 32 842, сідел — 12 672, коней драгунських — 2 672, коней артилерійських та обозних — 2 700, пороху — 220 пудів та ін., а також майже все, що шведи награвували за сім років у Саксонії та інших місцях, і частина скарбів, що їх намагався вивести Мазепа.

1 липня в Переволочну прибув Петро. Тепло зустрічали російське військо українські селяни — жителі навколишніх сіл. «Жители переволочинские и окрестные, — читаємо в офіційальному «Дневнике», —...открыли множество ям, и всякий желал, чтоб у него провиант брали».

Петро наказав негайно відрядити в погоню за Карлом генерал-майора князя Волконського та бригадира Кропотова з кількома полками драгунів та українських козаків. Але цьому загоні не скоро вдалося натрапити на слід Карла. Карл і Мазепа, проблукавши тиждень у степу, прибули до Очакова, де вранці 8 липня почали переправу через річку Буг. У цей час туди ж прибув Волконський, що встиг захопити тут в полон близько 500 чоловік.

1 серпня Карл і Мазепа прибули в турецьку фортецю Бендери. Мазепа тут незабаром помер. Карл почав з допомогою іноземних дипломатів свої інтриги в Туреччині, намагаючись втягти її у війну з Росією.

Тимчасом Петро виступив із армією і з трофеями з Переволочної до Москви. Повільно рухалася армія; всюди по дорозі її радісно зустрічав народ. Війську та коман-

дуванню були оголошені нагороди, офіцерам були роздані золоті медалі, усім солдатам — срібні.

21 грудня 1709 р. почався урочистий в'їзд переможців у Москву. В цей день Москва радісно зустрічала побідоносну російську армію, за якою йшло понад 20 тис. полонених шведів.

Перед військами йшли трубачі, за трубачами — Семеновський полк з розгорнутими стягами, за ним — полонені шведи, взяті під Лісною. Потім йшла рота Преображенського полку, за ротою рухалися полонені, взяті під Полтавою.

За цією групою полонених несли качалку Карла XII в супроводі полонених вищих офіцерів на чолі з фельдмаршалом графом Реншільдом та першим королівським міністром графом Піпером.

Перед Преображенським полком їхав Петро на своєму бойовому коні, у тому мундирі й прострілений шляпі, які були на ньому в день полтавської битви.

Переможці були зустрінуті гарматним салютом і дзвоном.

До урочистого вступу в Москву військ-переможців перед будинками було розставлено столи з стравами й напоями для частування народу, збудовано 7 тріумфальних воріт і влаштовано ілюмінацію. Біля тріумфальних воріт населення зустрічало переможців піснями. Після цього було відслужено молебень і влаштовано бенкет для переможців, що тривав до півночі. Вночі було запалено три фейерверки, що відзначали перемогу під Лісною, Полтавою та Переволочною.

Москва святкувала перемогу над шведською армією Карла XII, яка до того вважалася в Європі непереможною.

ПІСЛЯ ПОЛТАВСЬКОЇ ПЕРЕМОГИ

Битва під Полтавою була переломним моментом в усій історії Великої Північної війни. Її безпосереднім наслідком було винищення основних сил шведської армії Карла XII і перехід Швеції до оборони. Розгром під Полтавою фактично позбавив Швецію тієї військової сили, яку вона виростила для загарбань у Європі на кінець XVII століття. Росія врятувала таким чином Європу від шведських загарбників.

Радів з цієї перемоги польський народ, раділи жителі Саксонії. Розгром шведів під Полтавою говорив їм про близьке визволення від ярма загарбників, від зрадників, що підтримували шведів. Раділи в Данії, сподіваючись повернутися знов до союзу з Росією і відновити свою незалежність. Поляк Петро Болеста оспівав у віршах перемогу над шведами, які «запозіхали на нашу землю».

В серцях південних слов'ян «преславная виктория» під Полтавою викликала надію на швидке визволення з-під ярма турків. Серби, наприклад, писали Петру: «...воззри на нас убогих и ...промысли о нашей отеческой Сербской земле». Поет Павел Витезович називав Петра «столпом славян» і писав з захопленням і гордістю про російське військо:

«Если б только богу было любо войско,
Войско это сам бы он назвал московским».

Інший поет, з Дубровника (Далматія), Степан Русич закликав:

«Стойкость русскую прославим,
Стойкость эта ввек не блекнет».

Під Полтавою вирішувалося питання про збереження і зміцнення незалежності російської держави, вирішувалася доля Петербурга, питання про вихід Росії до моря, майбутнє російської держави. От у чому сенс фрази Петра в його листі до Апраксіна. «Ныне уже совершенно камень во основание С.-Петербурга положен».

У спільній боротьбі з ворогами, що закінчилася перемогою під Полтавою, зміцнилися історичні зв'язки російського та українського народів.

Полтавська перемога визволила український народ від іноземного вторгнення.

Полтава вписала нову сторінку в історію боротьби нашого народу з загарбниками, в історію світового воєнного мистецтва.

Під Полтавою були продемонстровані прекрасні бойові якості російських солдатів, молоді регулярної російської армії та воєнне мистецтво її полководців. На історії Полтави виховувалися покоління солдатів російської армії, її великі полководці — Суворов і Кутузов.

В битві під Полтавою російська армія та російське воєнне мистецтво показали всю свою майстерність, багато в чому залишивши далеко за собою воєнне мистецтво країн Західної Європи.

Проте перемога під Полтавою не означала закінчення війни. Ворог мав ще сильні позиції в Прибалтиці та Фінляндії, а також у Північній Німеччині, продовжуючи зберігати за собою безперечну перевагу сил на Балтійському морі.

Після втрати основної наступальної сили Карла XII — його сухопутної армії — війна для Швеції ставала безперспективною і повинна була швидко закінчитися миром. Проте війна затяглася ще майже на 12 років, і не тому, що цього хотів шведський народ. За спиною Швеції стояв ряд великих західноєвропейських держав, які були зацікавлені в продовженні війни навіть на шкоду незалежності Швеції та ряду малих країн — Данії, Прусії, Польщі і т. д. Жменька шведських баронів, що мали вплив на справи держави, допомагала цим великим державам залягувати російсько-шведську війну.

В результаті розгрому під Полтавою міжнародне становище Швеції похитнулося. Країна була виснажена, народ жадав миру. Проте, Англія та Австро-Угорщина не бажали примиритися з тим, що міжнародне значення Росії після перемоги над шведами дуже зросло, що Росія стала великою європейською державою. Коли герцог Мальборо восени 1709 року зустрів російського дипломата Матвеева, англійський міністр перебував у стані «меланхолії». За донесенням російського дипломата Матвеева «в великом смущении тот двор (англ. — А. К.) о подвигах северных находится». — «Не имеют рук свободных при случае сей войны ничему мешать», — пояснив цей настрій англійських правлячих кіл Матвеев. Звідси прагнення урядів Англії та Франції, в першу чергу, незважаючи на стан війни між ними, підтримати Швецію, всіляко відтягти укладення миру на півночі, погрожувати Росії і навіть збільшити кількість її ворогів.

Петро чудово розумів міжнародну обстановку, що тепер склалася. Відповіддю на політику цих країн після Полтавської перемоги був наступ російських військ в Прибалтиці, Фінляндії і Польщі, потім у Північній Німеччині на Балтійському морі, а згодом операції на території самої Швеції.

Восени 1709 р. російська армія через Київ рушила в Польщу. Коли російські війська наблизилися до Варшави, шведський ставленник Лещинський разом із шведською окупаційною армією, «со всею своею фамилиею последовал» в Померанію. Таким чином, в результаті Полтавської перемоги від шведських окупантів скоро були визволені також Польща і Саксонія.

Хоч Польща в цей час фактично не мала уряду, Петро не зробив жодної спроби захопити цю країну: він дав змогу королю Августу II відновити свою владу. У жовтні 1709 р. було відновлено союз між Росією та Саксонією, а через кілька днів — і з Данією.

На вимогу Петра союзники намітили спільний план дій проти шведів, і, в той час коли російські війська мали розгорнути наступальні дії в Прибалтиці, саксонські війська повинні були наступати в Померанії, а датські — висадитись у Швеції.

Правда, союзники Петра успіху не мали: саксонська армія діяла пасивно, а датську було розбито. Зате сам Петро вже у 1710 р. добився великих успіхів: в Прибалтиці російські війська оволоділи Ригою та Ревелем, а в

Фінляндії — Виборгом і Корелою (Кякісальмі). «Успіх був тим безприкладніший, — писав датський посол в Росії, що під час взяття названих фортець було менше розстріляно пороху, ніж на ознаменування радощів з приводу всіх цих перемог і при келехах на їх честь». Російське командування збиралося в 1711 р. приступити до операції у Швеції і примусити останню піти на мир.

Але Карлові за підтримкою деяких країн у Західній Європі, стурбованих успіхами Росії, вдалося кинути проти Росії Туреччину з Кримом і цим відтягти сили Петра на південь. Петро не зміг розгромити Туреччину в 1711 р., він змушений був після невдалого Прутського походу укласти з турками Прутський мир. Карл XII, який все ще залишався в Туреччині, всіма силами намагався не допустити закінчення війни Туреччини з Росією та укладення миру. Прибувши до ставки візиря коло річки Прут, Карл XII зажадав продовження воєнних дій проти Петра, запевняючи, «що він міг би все військо Російське в руки дістати», добивався передачі йому командування.

Але візир був добре поінформований про воєнні успіхи Петра, про Полтавську битву, сам переконався в силі та стійкості російських військ у битві на річці Прут, і тому рішуче відмовився ризикувати далі своєю армією, зтягуючи війну з Росією. Карл, не одержавши підтримки у візиря, змушений був поїхати, причому він був «при отъезде от визиря словами не гораздо учтивыми провожён». Фактично Прутський мир 1711 р. звільнив Петра від загрози на півдні і дав йому змогу розширити воєнні дії проти Швеції.

У 1710 році Англія, Голландія та Австро-Угорщина уклали угоду про визнання і гарантії шведських володінь у Північній Німеччині. Метою угоди було попередити Росію та її союзників про те, що ці землі повинні залишитись під владою Швеції. Але це не спинило Петра, і незабаром велика частина південного узбережжя Балтійського моря була очищена від шведів.

Після 1711 р. російські війська почали воєнні дії у Північній Німеччині проти шведських військ, що захопили Померанію і Голштінію. Уже в 1713 р., в результаті здобутих перемог у Північній Німеччині, росіяни оволоділи Померанією.

У Фінляндії російські війська вийшли вже до м. Або, до Ботнічної затоки Балтійського моря. Петро не збирався заволодіти Фінляндією. Він мав на увазі лише її

економічне і стратегічне значення у війні проти Швеції. «Идти не для разорения, — писав Петро про похід до Фінляндії, — хотя она нам не нужна вовсе удерживать..., было бы что при мире уступить... сия провинция есть матка Швеции... не токмо мяса и прочее, но и дрова оттоль, и ежели бог допустит летом до Абова, то шведская шея легче гнуться станет».

Петро пропонував об'єднати сили союзників і, розгромивши шведський флот, перенести військові дії безпосередньо на територію Швеції. Але Данія та Саксонія діяли нерішуче, боялися успіхів Росії і не підтримували Петра. Петро зрозумів, що на цих союзників покладатися нічого. Йому було ясно, що після розгрому сухопутної шведської армії під Полтавою для наближення миру треба зламати морську могутність Швеції.

27 липня 1714 р. біля мису Гангут (Ханко) російський галерний флот під командуванням Петра завдав поразки шведському флоту. Перемогою біля мису Гангут відкрилися перші сторінки героїчної історії російського морського флоту. «Ко многим победам на земле, — писав Петро, — ныне и на море России слава есть».

З цією перемогою і на морі ініціатива переходила до рук росіян.

З 1715 р. окремі німецькі володіння в політично роз'єднаній Німеччині поспішали приєднатися до Петра, щоб випросити у нього що-небудь з територій, відвойованих Росією у Швеції в Північній Німеччині. Такі були Ганновер, курфюрст якого Георг був також і англійським королем, Мекленбург і Прусія. Англійський уряд пробував через Ганновер впливати на хід війни.

Проте Петро, провадячи незалежну політику, не допускав, щоб Прусія та Ганновер почали хазяйнувати у володіннях, відвойованих росіянами в Німеччині. Петро не збирався допустити, щоб Англія, використовуючи малі держави, прагнучи розширити свій вплив в політично-роздроблених землях німецького народу, диктувала Росії свою волю у питанні про війну чи мир із Швецією.

Прусія і Ганновер, Данія і Саксонія мусили визнати перевагу сил і дипломатії Петра, спрямованої тепер до однієї мети — добитися скорого, вигідного, безпечного і тривалого миру на Півночі. Пруський король писав: «Ми теж залежимо від царської волі».

Разом з тим і Прусія і Ганновер, прикидаючись друзями Петра, готові були завдати йому удару в спину. Ган-

новерський курфюрст, він же англійський король Георг I, намагаючись розширити свої володіння в Північній Німеччині, всупереч інтересам англійського народу доби-
вався втягнення Англії в боротьбу проти Росії.

В той же час друга частина німецьких володінь у Німеччині шукала підтримки Петра. До таких належать Голштінія та Мекленбург.

У 1716 році, на вимогу Петра, союзники зобов'язалися разом здійснити вторгнення у Швецію з півдня з тим, щоб російські війська одночасно продовжили наступ з боку Фінляндії. Проте з вини Англії та Данії цю операцію було зірвано. Більше того, англійський уряд дав вказівку своєму флоту знехаття напасти на російський флот і захопити Петра в полон, але своєчасно вжиті Петром воєнні та дипломатичні заходи не дали змоги здійснити цього.

З метою паралізувати антиросійську політику Англії Петро зав'язав зносини з суперницею Англії — Францією, а потім із Іспанією. Петрові вдалося в 1717 р. у Парижі укласти договір з Францією про відмову останньої від підтримки Швеції; Франція при цьому зобов'язувалася сприяти якнайшвидшому закінченню війни Росії з Швецією.

Проте союзники Петра, боячись посилення Росії, саботували, ухилялися від рішучих дій проти Швеції, були, за словами Петра, «невыезженными лошадьми, не умеющими сдвинуть карету с места». Війна затягувалася.

До 1718 р. навіть Карл XII, що повернувся на цей час у Швецію, прийшов до переконання у тому, що даліше продовження війни з Росією є безглуздом. Він почав з Петром переговори про мир, але смерть його припинила ці переговори; тимчасом новий шведський уряд, уклавши оборонний союз з Англією, вирішив продовжувати війну.

Прусія провадила дворушницьку, зрадницьку політику: запевняючи Петра у своїй відданості і дружбі, пруський король брав участь у переговорах з Англією, спрямованих до збирання проти Росії коаліції за участю Ганновера, Саксонії, Польщі та інших держав з метою добитися ізоляції та поразки Росії. В 1719—20 роках всі союзники Петра уклали сепаратний мир із Швецією. Війна провадилася в основному силами однієї Росії. За спиною Швеції продовжували стояти Англія, Франція та інші держави, які хотіли зірвати боротьбу Петра за мир, кинути проти Росії майже всю Західну Європу.

В цьому ворогам Росії допомагали і українські зрадники, що були спочатку на утриманні Швеції, а потім і інших держав Західної Європи. Мазепинець Пилип Орлик, що називав себе «гетьманом України», проживав після втечі з-під Полтави в Туреччині, Швеції, а потім, тиняючись по королівських дворах Європи і пропонуючи свої послуги по зраді українського народу, з усіх сил намагався допомогти Швеції, Англії та іншим, хто був ворогом Росії, хто йому платив.

Все це не спинило Петра. Він з іще більшою енергією продовжував боротьбу з Швецією. Петра не злякали погрози англійського уряду на адресу Росії. Англія не обмежилася самими погрозами. Вона розірвала дипломатичні відносини з Росією і послала свій флот на допомогу Швеції.

У 1719 р. російський флот висадив на території Швеції, недалеко від її столиці, десанти, які завдали чималої шкоди. Козачі загони з'явилися в кількох кілометрах від Стокгольма — столиці Швеції. Серед жителів поширювався маніфест Петра I до шведського народу, в якому говорилося про справжніх винуватців війни і про мирні наміри Росії. Але, підбурюваний Англією, шведський уряд все ще продовжував затягувати війну.

У 1720 р. російський флот біля Гренхаму (Аландські острови) перед очима у англійського флоту розгромив шведський флот. «Правда, — писав Петро Меншикову, — немалая викторія может причесться, а наипаче, что при очах английских... И тако теперь господа англичане полную оборону учинили шведам, как землю их охранили, так и флот». Незабаром все узбережжя Швеції на 300 верств на південь від Умео було розгромлено внаслідок нових десантних операцій російських військ. Столиця Швеції була в небезпеці. В країні почалися заворушення.

В цей час у Швеції сталася зміна уряду, і 30 серпня 1721 р. в місті Ніштадті був підписаний мир між Росією та Швецією. Росія одержувала Ліфляндію, Естляндію, Інгрію, частину Карелії з містом Выборгом та його округою (з містом Корелою — Кякісальмі), а також острови Езель і Даго.

Петро бачив, яке значення має цей мир, і дуже радів з закінчення війни. Він говорив «Николи наша Россия такого полезного мира не получала; правда, долго ждали, да дождались».

Війна велася з величезним напруженням всіх ресурсів країни. Росія за часів Петра I була національною державою класу поміщиків і купецького класу, що народжувався. Проте, незважаючи на це, пригноблений кріпосниками народ, борючись за насущні інтереси своєї країни, показав світові чудеса витривалості і героїзму, силу опору загарбникам, всю невичерпність ресурсів країни, перевагу російського воєнного мистецтва.

Важкі умови кріпосництва в царській Росії за часів Петра I не змогли вбити патріотизм в нашому народі-герої, який у битві під Полтавою показав свою безмежну й глибоку любов до батьківщини.

Війна і похід на Росію погубили Карла XII і Швецію, «сила і престиж якої, — як писав Енгельс, — впали саме внаслідок того, що Карл XII зробив спробу проникнути всередину Росії; цим він погубив Швецію і показав усім неприступність Росії»¹.

Минули століття. З перемогою Великої Жовтневої соціалістичної революції, з розгромом інтервентів в роки громадянської війни український народ, з допомогою всіх народів Росії і в першу чергу великого російського народу, зберіг національну незалежність, здобув свою державність.

Під проводом партії Леніна — Сталіна радянський народ, переборюючи величезні труднощі, пов'язані з віковою відсталістю Росії, побудував найдосконаліший у світі лад — соціалізм, випестував героїчну Радянську Армію.

Але, як виявилось, у загарбників коротка пам'ять. Вони забули уроки Полтави, про розгром Наполеона у 1812 р., забули уроки громадянської війни. В 1941 р. німецькі загарбники віроломно напали на нашу країну. Вони сподівалися розчленувати багатонаціональний Радянський Союз і поневолити наш народ.

Але фашистські агресори жорстоко помилилися.

На заклик свого вождя, великого Сталіна, під проводом партії більшовиків радянські люди одностайно піднялися на боротьбу за свою честь і незалежність. Виконуючи всесвітньоісторичну місію визволення не тільки

¹ К. Маркс и Ф. Энгельс, Соч., т. XVI, ч. II, стор. 9.

свого народу, але й народів Західної Європи, що стогнали під ярмом гітлеризму, Радянська Армія — спадкоємниця слави російської зброї — завдала ворогові жорстокої поразки, вигнала підлих німецьких загарбників з радянської землі, визволила братні народи і відновила їх незалежність.

З М І С Т

	Стор.
1	
Захист балтійських берегів і Велика Північна війна	5
2	
Вторгнення шведів на Україну. Героїчна оборона Полтави .	16
3	
Розгром шведів під Полтавою	31
4	
Після полтавської перемоги	51

Редактор П. Павлюк

Коректор В. Літовкіна

Техредактор Г. Дерев'янка

Проф. А. Козаченко — Полтавская битва (27 июня 1709 года)

(На украинском языке)

БФ 01219 Зам. 203. Друк. арк. 3³/₄. Обліково-видавн. арк. 3,22 В друк.
арк. 36.000 зн. Здано на виробництво 15/II 1949 р. Підписано до друку
11/IV 1949 р. Формат паперу 54x84¹/₁₆. Тираж 17.500.

4-та Республіканська поліграфічна ф-ка, м. Київ, пл. Калініна, 2.

